

EESTI VIKINGIAEGSED HOBURAUDSOLED JA NENDE ORNAMENT

Marika MÄGI-LOUGAS

Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Rüütli 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

Esitanud P. Ligi.

Toimetusse saabunud 15. aprillil 1994, avaldamisele lubatud 19. mail 1994

Artiklis on vaadeldud Eesti viikingiaegseid hoburaudsölgia lähtudes eelkõige nende ornamendist. Eristatud on kuut ornamendiüüpi, millest A—C kuuluvad vara- ja keskvikingiaega ning D—F hilisviikingiaega. Sealjuures ilmnevad selged ühtelangevused teiste samaaegsete ehetüüpide, eriti käevörude mustritega. Ornament on võimaldanud hoburaudsölgia senisest detailsemalt tüpopologiseerida ja dateerida.

Täpsustatud on ka hoburaudsölgide otsanuppudel pöhinevat tüpoloogiat, andes seniste terminitele kohati uuema ja piiritletuma sisu. Hoburaudsölgide morfoloogiliste ja ornamendil pöhinevate tüüpide vahel on täheldatavad selged seosed, kuid täielikult kokku need ei lange. Mitmete otsanuppudel pöhinevate tüüpide dateeringud osutusid seniarvatust varasemaks, olles sel kujul paremini kooskõlas ka Eesti naabermaade hoburaudsölgide dateeringutega.

Hoburaudsöled tulid muistsete eestlaste ehetekohale hulka juba Rooma rauaajal. Nende esimene kasutusaeg jäi siiski lühikeseks ning peagi unustati nad mõnesajaks aastaks. Siinkohal käsitletavad hõburaudsöled ilmusid Merovingi aja lõpul. Suur osa neist joudis meile ilmselt balti ja volgasoomse hõimude kaudu. Hoburaudsölgide algkodu otsitakse Euroopa ida- ja kagupiirilt. Põhja-Euroopas väheneb nende levik lääne suunas. Skandinaavias jäid hoburaudsöled üldiselt võõraks, erandiks vaid Kesk-Rootsi ja Ojamaa oma traditsiooniliselt tugevate idasidemetega. Baltimaadel olid hõburaudsöled kasutusel pika perioodi välitel läbi kogu noorema rauaaja ning ka suure osa ajaloolisest ajast.

Eesti viikingiaegsete hoburaudsölgide tüpoloogia on seni täpsemalt välja töötamata. Põigusalt on neid sölgia analüüsiniud juba Aarne Michaël Tallgren.¹ Noorema rauaaja teise poole hoburaudsölgia on liigitanud Jüri Selirand², Eesti aaretesse kuuluvaid hõbedast eksemplare Evald Tõnisson³. Hilisemad käsitlused toetuvad üldjuhul nimetatud töödes esitatud dateeringutele ja morfoloogilisele tüpoloogiale.

¹ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Dorpat, 1925.

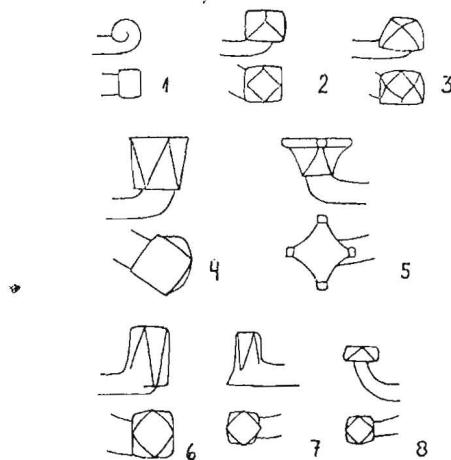
² Selirand, J. Eestlaste matmiskombbed varafeodaalsete suheté tärkamise perioodil (11.—13. sajand). Tallinn, 1974.

³ Tõnisson, E. Eesti aardleiuud 9.—13. sajandist. — Rmt.: Muistset kalmed ja aarded. Tallinn, 1962.

Praeguse töö puhul on tuhatkonnast Eesti noorema rauaaja hoburaudsõlest eraldatud 67 ornamenditud eksemplari, mis kuuluvad nii oma kuju kui ka ornamendi poolest viikingaega (800—1050). Kõik siin käsitletud hoburaudsõled on valmistatud prantsist. Sõlgede kronoloogilisel analüüsил on toetutud naabermaade kohati paremini dateeritud materjalile. Rohkesti pidepunkte dateerimiseks pakub hoburaudsõlgede ornament, millele leidub vasteid nii naaberaladel kui ka Eesti muude ehtetüüpide, eriti käevõrude kaunistuses.

1. HOBURAUDSÖLGEDE OTSANUPPUDEL PÖHINEV TÜPOLOOGIA

Käesolevas artiklis on täpsustatud hoburaudsõlgede otsanuppude kujul põhinevat tüpoloogiat (joon. 1). Nii Eesti kui ka naabermaade uurimustes on pahatihti paigutatud ühise nimetaja alla küll sarnaste, kuid siinkirjutaja arvates siiski eri tüüpi otsanuppudega hoburaudsõlgi. Tüüpide täpsustamisel mängib olulist rolli ka sõlgede ornament. Varasemast tüpoloogiast erineb eelkoige fassettotstega hoburaudsõlgede liigitamine kaheks ning terminitele *lehterotsad* ja *tähtotsad* erineva sisu andmine.

Joon. 1. Artiklis käsitletud hoburaudsõlgede otsanuppude liigitus. Terminal-types of penannular brooches considered in this article.

1 rullotsad, rolled terminals; 2, 3 fassettotsad, massive faceted terminals; 4 lehterotsad, funnel-shaped terminals; 5 tähtotsad, star-shaped terminals; 6, 7 prismaotsad, prism-shaped terminals; 8 kantotsad, small faceted terminals.

1.1. Fassettotstega hoburaudsõled

Fassettotstega hoburaudsõlgi on peetud Eestis sageli põhjendamatult hilisteks.⁴ Seesuguseks arvamuseks pole aga tihti alust. Varajased massiivsete, justnagu ligi maad surutud otstega (joon. 1, 2, 3) hoburaudsõled erinevad ajaliselt tunduvalt muinasaja lõpu kõrgele painutatud väikeste

⁴ Näit. Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 66; Selirand, J. Eestlaste matmis-kombed, lk. 156—157 (osa fassettotstega hoburaudsõlgi on paigutatud prismakujuliste otstega hoburaudsõlgede alla); Аун М. Селище Кививаре в Валгаском районе. — Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1975, 24, №. 1, lk. 82; Краут А. Спасательные раскопки поселения позднего железного века в Куусалу. — Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1980, 29, №. 4, lk. 385.

fassetitut nuppudega (joon. 1) gede käsitluses on viimased *Knöpfe*) hoburaudsõlgede alavate sõlgede otsanuppude on seda ka kasutatud.

Fassetituks on siinkohal massiivseid otsi, mis algavaid sed hoburaudsõled tulid kas kingiaja algul. Seda dateerimist läbilööge. Viimane on enam kolmnurkatest või lipsukeste sus sageli peaegu vördrne laerullotste ja ornamenditud ka

Soomes on H. Salmo dateeritud sajandisse. Ta oletab, et see ka järgmisel, s. o. 11. sajand nii hilise dateeringuga ning oleukomplekside põhjal peamiselt poolde.⁵ Ojamaa vastavate Carlsson 9.—10. sajandi.⁶ Saotstega hoburaudsõled, mida

Soomes leidub fassettotstega lääneosalas, aga ka Hämes. Teada üle 130 seesuguse eksponaadi Mälari alal, viimases on aga

Läti fassettotstega hoburaudsõlgede mõnikord ka juba 9. sajandil. Leedus on fassetitut otstega hoburaudsõlgede kuni 11. sajandini. Märgitata tütibi alla fassetitut ning le

Venemaalt on fassettotstega hoburaudsõlgede 31 eksemplari, need pärinevad et väiksemate mõõtmetega sõmatustest. Venemaa vastavad teise poolde ja 11. sajandi alal fassettotstega hoburaudsõled. Ka aarete puhul viitab leiukond poolele.⁷ Novgorodist on neid

⁵ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln. — Helsinki, 1956, lk. 57—60.

⁶ Samas, lk. 35.

⁷ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari sen Aikakauskirja, 82:2. Helsinki, 1975.

⁸ Carlsson, A. Vikingatida ringspänne. — Stockholm, 1969.

⁹ Arbman, H. Birka, I. Die Gräber von Birka. — Rmt.: Birka, Lund, 1984, lk. 16—17; Ginters, Typ. — Rmt.: Birka, II:1. Stockholm, 1984.

¹⁰ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari sen Aikakauskirja, 82:2. Helsinki, 1975.

¹¹ Ginters, V. Der Ursprung des Ringspanges. — Riga, 1987, lk. 1.

¹² Latvijas PSR arheoloģija. Riga, 1987, lk. 1.

¹³ Lietuvių liaudies menas. Senovė, 386, 453.

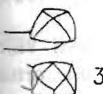
¹⁴ Мальм В. А. Подковообразные по истории русской деревни X—XIII веков. — М., 1985.

¹⁵ Кочкурина С. И., Линевский А. Петроводск, 1985, lk. 47, joon. 93, tahv. XV, 1.

sti noorema rauaaja hoburaudsõri, mis kuuluvad nii oma kuju (900—1050). Kõik siin käsitletud sõlgede kronoloogilisel analüüsил dateeritud materjalile. Rohkesti sõlgede ornament, millele leidub de ehtetüüpide, eriti käevõrude

NUPPUDEL PÖHINEV A

raudsõlgede otsanuppude kujul kui ka naabermaade uurimus- a alla küll sarnaste, kuid siin- sõlgudega hoburaudsõlgi. Tüüpide de ornament. Varasemast tüpo- raudsõlgede liigitamine kaheks erineva sisu andmine.

3

5

8

nuppuude liigitus. Terminal-types of in this article.
sive faceted terminals; 4 lehterotsad, terminals; 6, 7 prismaotsad, prism-

raudsõled

Eestis sageli põhjendamatult ga tihti alust. Varajased mas- a (joon. 1, 2, 3) hoburaudsõled ou kõrgele painutatud väikeste

lk. 66; Selirand, J. Eestlaste matmis- sõlgi on paigutatud prismakujuliste Книваре в Валгаском районе. — lk. 82; Kраут А. Спасательные рас- пусалы. — Изв. АН ЭССР. Обществ.

fassetitud nuppudega (joon. 1, 8) sõlgedest. Helmer Salmo hoburaudsõlgede käsitoluses on viimased viidud eri nimetaja, nn. kantotstega (*kantige Knöpfe*) hoburaudsõlgede alla.⁵ Nimetatud termin on sobiv ka meie vastavate sõlgede otsanuppude iseloomustamiseks ning käesolevas kirjutises on seda ka kasutatud.

Fassetituks on siinkohal nimetatud vaid varasemate hoburaudsõlgede massiivseid otsi, mis algavad kaarega peaaegu ühelt tasapinnalt. Niisugused hoburaudsõled tulid kasutusele juba üsna varakult, tõenäoliselt viikingiaja algul. Seda dateeringut toetab ka sõlgede ornament, samuti kaare läbilõige. Viimane on enamasti kuusnurkne, kusjuures miniatuursetest kolmnurkadest või lipsukestest ornamendi puhul (tüüp A) on kaare pakkus sageli peaaegu vordne laiusega. Läbilõige sarnaneb seega varasemate rullotste ja ornamenditud kaarega hoburaudsõlgede omale.

Soomes on H. Salmo dateerinud fassettotstega hoburaudsõled 9.—10. sajandisse. Ta oletab, et see tüüp võis mõnevõrra kasutusel püsida veel ka järgmisel, s. o. 11. sajandil.⁶ Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander ei nõustu nii hilise dateeringuga ning dateerib need hoburaudsõled Luistari kalmistu leiukomplekside põhjal peamiselt 9. sajandisse ning 10. sajandi esimesesse poolde.⁷ Ojamaa vastavate hoburaudsõlgede dateeringuks annab Anders Carlsson 9.—10. sajandi.⁸ Samasse aega kuuluvad Birkast leitud fassettotstega hoburaudsõled, mida seal peetakse üldiselt Baltikumi mõjuks.⁹

Soomes leidub fassettotstega hoburaudsõlgi peamiselt maa edela- ja lääneosalas, aga ka Hämes. Karjas need puuduvad. Kogu Soomest on teada üle 130 seesuguse eksemplari.¹⁰ Rootsis esineb neid Ojamaal ning Mälari alal, viimases on aga tegu arvatavate importesemeteega.¹¹

Läti fassettotstega hoburaudsõled dateeritakse üldiselt 10. sajandiga, mõnikord ka juba 9. sajandiga. Levinud on need rohkem Läti idaosas.¹² Leedus on fassetitud otstega hoburaudsõled dateeritud 9. sajandi lõpust kuni 11. sajandini. Märgitagu, et seal on mõnikord viidud ilmselt ühe tüübi alla fassetitud ning lehtrikujuliste otstega eksemplarid.¹³

Venemaalt on fassettotstega hoburaudsõlgi V. Malmi andmetel teada 31 eksemplari, need pärinevad peamiselt maa loodeosast. On tähdeldatav, et väiksemate mõõtmeteega sõled on leitud naiste-, suuremad aga meestemustest. Venemaa vastavad sõled on seni üldiselt dateeritud 10. sajandi teise poolde ja 11. sajandi algusesse.¹⁴ Vepsa (Kagu-Laadoga) käabaste fassettotstega hoburaudsõled pärinevad siiski kõik juba 10. sajandist.¹⁵ Ka aarete puhul viitab leiukontekst mõnikord otseselt 10. sajandi esimesele poolele.¹⁶ Novgorodist on neid sõlgi leitud 10.—12. sajandi keskpaiga ning

⁵ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln. — Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 56. Helsinki, 1956, lk. 57—63.

⁶ Samas, lk. 35.

⁷ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari, II. The Artefacts. — Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 82:2. Helsinki, 1982, lk. 102.

⁸ Carlsson, A. Vikingatida ringspänner från Gotland. Text och katalog. Stockholm, 1988, lk. 22, 69.

⁹ Arbman, H. Birka, I. Die Gräber. Stockholm, 1940, tahl. 53; 54; 55, 1, 2; Thålin, H. Ringspangen. — Rmt.: Birka, II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm, 1984, lk. 16—17; Ginters, V. Der Ursprung des Ringspangen von östlichem Typ. — Rmt.: Birka, II:1. Stockholm, 1984, lk. 27—30.

¹⁰ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luistari, II, lk. 102.

¹¹ Ginters, V. Der Ursprung des Ringspangen, lk. 27—30.

¹² Latvijas PSR arheoloģija. Riga, 1974, lk. 216, 229, tahl. 57, 19; 63, 12; Šnore, E. Kivitu kapulaiks. Riga, 1987, lk. 16, tahl. I, 15, 16, 20.

¹³ Lietuvių liaudies menas. Senovės Lietuvių papuošalai. I knyga. Vilnius, 1958, joon. 386, 453.

¹⁴ Мальм В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы. — Рмт.: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Москва, 1967, lk. 159—161, joon. 23, I.

¹⁵ Кошкурина С. И., Линевский А. М. Курганы летописной веси X—начала XIII века. Петрозаводск, 1985, lk. 47, joon. 16.

¹⁶ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. Москва; Ленинград, 1954, lk. 92—93, tahl. XV, I.

14. sajandi kihtidest.¹⁷ Kuigi Maria Sedova artikli joonisel kujutatud sõlg on massiivsete ja madalate fassettotstega, võib arvata, et tüübi all on silmas peetud nii siinkasutatud tähenduses fassett- kui ka hilisemaid kantotstega hoburaudsõlgi. Jaroslavli oblasti Volga-äärsete kalmete fassettotstega hoburaudsõled pärinevad 10. sajandi, eriti selle teise poole matus-test.¹⁸

A. M. Tallgren dateeris Eesti fassettotstega hoburaudsõled 11.—12. sajandisse.¹⁹ J. Selirand peab neid 12.—13. sajandisse kuuluvaks.²⁰ Kuigi tema toodud nimekirjad hõlmavad ka siinse mööttes fassettotstega hoburaudsõlgi, on dateerimisel peetud silmas ilmselt nn. kantotstega eksemplare. Sama võib öelda E. Tönnissoni kohta, kes dateeris aardeleidudest saadud nn. fassettotstega sõled 12.—13. sajandisse.²¹ Käesolevas töös fassettotstega hoburaudsõlgede all mõistetud tuleks nii naabermaade paralleelide kui ka ornamendi põhjal dateerida siiski 9.—10. sajandisse, kusjuures võib arvata, et nende laialdasem kasutamine lõppes umbes 10. sajandi keskpaigas. Hilisemate, kanditud otstega hoburaudsõlgedega need otseses geneetilises seoses ei ole.

1.2. Lehterotstega hoburaudsõled

Senistes käsitlustes on enamasti viidud ühe nimetaja alla kujut üsna erinevate otsanuppudega eksemplarid. Käesolevas artiklis on lehtrikuju-liste otstega hoburaudsõlgede all mõeldud üksnes kõige massiivsemaid eksemplare, mille otsanupud meenutavad veel paljuski fassetitüüpi otsi, kuid laienevad kergelt ülespoole (joon. 1, 4). Kaar nuppude all pole enamasti painutatud kuigi kõrgele, kuid pole ka nii madal, kui oli tüüpiline fassettotstele. Hilisemaid, sageli samuti lehtrikuju-liste alla paigutatud otsi on siinkohal nimetatud tähekujulisteks. Neile on iseloomulik tugev laienemine ülespoole, kusjuures nuppude teravate kantidega küljed on nõgusad (joon. 1, 5).

Sooome lehterotstega hoburaudsõlgi on liigitanud kõigepealt Ella Kivikoski, kes eristab ka tähekujuliste otstega eksemplarid. Tema andmetel oli Soomes 1951. aastaks leitud 35 lehter- ning 36 tähtrotstega hoburaudsõlge. Need tüübhid olid mõlemad levinud Soome läänepoolses osas ning dateeritavad peamiselt 1000. aasta ümbrusse.²² H. Salmo on vaadelnud Soome lehterotstega hoburaudsõlgi koos tähtotsaliste sõlgedega ning dateerinud need kõik 9. sajandi lõpust kuni 11. sajandi algusesse.²³ Kjuloholmi (Köyliö) kalmistult leitud kuus lehtrikuju-liste otste ja kuusnurkse kaare läbiliikega hoburaudsõlge on Nils Cleve arvates pärít 11. sajandi algusest ning esinevad haudades koos X-tüüpi mõõga ja M-tüüpi odaotstega.²⁴ Nimetatutest erineb veidi P.-L. Lehtosalo-Hilanderi dateering. Viis Luis-tari lehterotstega hoburaudsõlge pärinevad kõik meestehaudadest, mida kaasleidude põhjal ei saa pidada hilisemaks 10. sajandi keskpaigast ning mida kohati on võimalik dateerida isegi veel 9. sajandisse.²⁵

Lehterotstega hoburaudsõlgi leidub rohkesti Ojamaal. A. Carlsson on

¹⁷ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X—XV вв. Москва, 1981, lk. 86, joon. 31, 12.

¹⁸ Фехнер М. В. Внешнеэкономические связи по материалам ярославских могильников. — Rmt.: Ярославское Поволжье X—XI вв. Москва, 1963, lk. 81—84, joon. 46, 24.

¹⁹ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 66.

²⁰ Selirand, J. Eestlaste matmiskombed. lk. 157.

²¹ Tönnisson, E. Eesti aardeleidud. lk. 219.

²² Kivikoski, E. Suomen rautakauden kuvasto, II. Porvoo, 1951, lk. 52, joon. 5; Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 247—248.

²³ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 53—54.

²⁴ Cleve, N. Skelettgravfälten på Kjuloholm i Kjulio. II. Vikingatid och korstågstid. Grav-fälten C. — Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XLIV, 2. Helsinki, 1978, lk. 96—97, tähv. 2, 14, 16, 18.

²⁵ Lehtosalo-Hilander, P.-L. Luis-tari, II, lk. 103—105.

dateerinud need 9. sajandist tanud lehter- ja tähtotsi. Vi-gas ülekaalus. Lehterotstega Kesk-Rootsist, mujal Skandi-nähakse neis eeskätt balti need 9.—10. sajandisse.²⁶ Oj-teise poolde dateeritud matu-tega hoburaudsõled.²⁷ Rohkesti fassettitüüpi lehterotstega hoburaudsõlgi on meestematustest, ning need on väärse leiukoha, Nukši kalmiselt kuigivõrd liigendatud. Täht- ja prismaotstega ekse-1000. aasta ümbrusse. Sealju-tatud perioodi hoburaudsõled on meestematustele.²⁸ Sama da-vastavate hoburaudsõlgede

Leedus leidub nii lehtri-peamiselt maa lääneosas ni-

V. Malm on oma hobu-ter- ja tähtrotstega tüübhid, k-ring on ühesugused. Niisugud 18 eksemplari ning sealgi on tätud sõled on Loode-Venemaa algusesse.²⁹ Novgorodist on jandi keskpaiga, teine 11. sa-

A. M. Tallgren on oma E-otstega hoburaudsõlgi koos koos dateerib ta need 1000. raudsõled tuleks naabermaad ornamendi järgi dateerida selle teisel pool. Nende esimene suurus ning lai lame kaare esimene pool, eriti kui toetud tega sõled kadusid kasutusest mesel pool valitsesid Eesti otstega ning teistsuguse ornameid eksemplare ka varajased sõled viimastes juba puuduvat

1.3. Täht-, prisma-

Peamised hilisviikingia-ning mooninuppottstega sõle-tõttu on lehterotstega hobur-

²⁶ Carlsson, A. Vikingatida ringspår.

²⁷ Arbman, H. Birka, I, tähv. 55.

²⁸ Ginters, V. Der Ursprung des R-

²⁹ Geijer, A., Arbman, H. En det

Fornvännen. Stockholm, 1940.

³⁰ Snore, E. Kjutu kapulauks, lk.

³¹ Шноре Е., Зайдс Т. Нуксински

³² Latvijas PSR arheoloģija, lk. 216.

³³ Lietuvos TSR archeologijos atl-

kaart 34.

³⁴ Мальм В. А. Подковообразны

joon. 23, 3—5.

³⁵ Седова М. В. Ювелирные изде

Tallgren, A. M. Zur Archäologie

artikli joonisel kujutatud sõlg võib arvata, et tüübi all on sillasseet- kui ka hilisemaid kant-Volga-äärsete kalmete fassetteli, eriti selle teise poole matus-

ega hoburaudsõled 11.—12. sajandisse kuuluvaks.²⁰ Kuigi es mõttes fassettotstega hoburauks nn. kantotstega eksemplarid dateeritakse aardeleidudest sajandisse.²¹ Käesolevas töös fassetteli nii naabermaade paralleelide 10. sajandisse, kusjuures võib üppes ümbes 10. sajandi keskuraudsõlgedega need otsesest

uraudsõled

ühe nimetaja alla kujult üsna esolevas artiklis on lehtrikujund üksnes kõige massiivsemaid paljuski fassetitud otsi, kuid aar nuppude all pole enamasti nadal, kui oli tüüpiline fassettuliiste alla paigutatud otsi on iseloomulik tugev laienemine idega küljed on nõgusad (joon.

igitanud kõigepealt Ella Kivistemplarid. Tema andmetel oli 36 tähtotstega hoburaudsõlge. Läänepoolses osas ning dateering H. Salmo on vaadelnud Soome üste sõlgedega ning dateerinud algusesse.²³ Kjuloholmi (Köyntste ja kuusnurkse kaare läbimates pärít 11. sajandi algusest õoga ja M-tüüpi odaotstega.²⁴ Hilanderi dateering. Viis Luisd kõik meestehaudadest, mida on 10. sajandi keskpaigast ning veel 9. sajandisse.²⁵

kesti Ojamaal. A. Carlsson on

Novgoroda X—XV v. Москва, 1981,

o материалам ярославских могильников XI вв. Москва, 1963, lk. 81—84,

orvo, 1951, lk. 52, joon. 5; Salmo, H.

II. Vikingatid och korstágstid. Grav- ikakauskirja, XLIV, 2. Helsinki, 1978,

dateerinud need 9. sajandist kuni 11. sajandi alguseni.²⁶ Temagi pole eristanud lehter- ja tähtotsi. Viimased näivad olevat Ojamaa materjali hulgas ülekaalus. Lehterotstega hoburaudsõlgi on leitud mõnevõrra ka veel Kesk-Rootsist, mujal Skandinaavias on need aga erandlikud. Mälari alal nähakse neis eeskätt balti (Läti ja/või Leedu) mõju ning dateeritakse need 9.—10. sajandisse.²⁷ Ojamaalt on teada ka 10. sajandi keskpaika või teise poolde dateeritud matuseid, kus esinevad koos lehter- ja fassettotstega hoburaudsõled.²⁸

Rohkesti fassetitud või lehtrikujuliste otstega ning kuusnurkse kaare ristlõikega hoburaudsõlgi on leitud Kivti kalmistust, sealjuures eranditult meestematusest, ning need on dateeritud 10. sajandisse.²⁹ Teise märkiinissäärse leiukoha, Nukši kalmistu hoburaudsõled pole kahjuks kronoloogiliselt kuigivõrd liigendatud. Üheskoos vaadeldud rühm fassett-, lehter-, täht- ja prismaotstega eksemplaridest on dateeritud 10. sajandisse ning 1000. aasta ümbrusse. Sealjuures juhitakse tähelepanu asjaolule, et nimestatud perioodi hoburaudsõled on silmatorkavalt suured ning iseloomulikud meestematustele.³⁰ Sama dateering kehtib ka kõigi semgalite ja latgalite vastavate hoburaudsõlgede kohta.³¹

Leedus leidub nii lehtri- kui ka tähekujuliste otstega hoburaudsõlgi peamiselt maa lääneosas ning Zemaitias.³²

V. Malm on oma hoburaudsõlgede artiklis eristanud küll siinsed lehter- ja tähtotstega tüübidi, kuid leiab sealjuures, et nende levik ja dateering on ühesugused. Niisuguseid hoburaudsõlgi on leitud Venemaalt kokku 18 eksemplari ning sealgi on need seotud eeskätt meestematusega. Nimestatud sõled on Loode-Venemaal dateeritud 10. sajandisse või 11. sajandi algusesse.³³ Novgorodist on neid leitud kaks eksemplari, neist üks 10. sajandi keskpaiga, teine 11. sajandi 70.—90. aastate kihist.³⁴

A. M. Tallgren on oma Eesti arheoloogia ülevaates käsitlenud lehterotstega hoburaudsõlgi koos siinses mõttes tähtotsaliste sõlgedega. Üheskoos dateerib ta need 1000. aasta ümbrusse.³⁵ Eesti lehterotstega hoburaudsõled tuleks naabermaade paralleelide, kuju, tüpoloogiliste seoste ning ornamendi järgi dateerida siiski eelkõige 10. sajandisse, sealjuures rõhk selle teisel pool. Nende esinemisele 9. sajandil räägib vastu sõlgede suurus ning lai lame kaare ristlõige. Küll aga tuleb kõne alla 10. sajandi esimene pool, eriti kui toetuda analoogidele Luitari kalmistult. Lehterotstega sõled kadusid kasutuselt ilmselt 1000. aasta paiku. 11. sajandi esimesel pool valitsesid Eestis jätkuvalt suuremõõtmelised, kuid teist laadi otstega ning teistsuguse ornamendiga hoburaudsõled, mida on leitud mitteid eksemplare ka varajatest laibamatustest. Lehtrikujuliste otstega sõled viimastes juba puuduvad.

1.3. Täht-, prisma- ja mooninuppotstega hoburaudsõled

Peamised hilisviikingiaegsed hoburaudsõletüübidi on täht-, prisma- ning mooninuppotstega sõled. Ilmsest just tähtotstega hoburaudsõlgede tõttu on lehterotstega hoburaudsõled naabermaades dateeritud enamasti

²⁶ Carlsson, A. Vikingatida ringspänner från Gotland, lk. 24.

²⁷ Arbman, H. Birka, I, tahv. 55, 3, 4; 56, 1—3; Thålin, H. Ringspangen, lk. 16—17, 19; Ginters, V. Der Ursprung des Ringspangen, lk. 27—30.

²⁸ Geijer, A., Arbman, H. En detalj den gotländska mansdräkten under vikingatid. — Fornvännen. Stockholm, 1940, joon. 5.

²⁹ Snore, E. Kivtu kapulauks, lk. 16, 24—25, tahv. 1, 13—15, 17, 19—20.

³⁰ Шноре Е., Зейдс Т. Нукшинский могильник. Рига, 1957, lk. 27, 38, tahv. VII—VIII.

³¹ Latvijas PSR arheologija, lk. 216.

³² Lietuvos TSR archeologijos atlasas, IV. I—XIII a. radiniai. Vilnius, 1978, lk. 53—54, kaart 34.

³³ Мальм В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы, lk. 162—163; joon. 23, 3—5.

³⁴ Седова М. В. Ювелирные изделия, lk. 86, joon. 30, 9; 32, 8.

³⁵ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Estlands, II, lk. 64—65.

Merovingi esimese poolel väga Chelt Jaroslavli oblasti kalmistult saadud hoburaudsöödeks näiteks mõnikord pärineb M. Fehneri andmetel siiski juba 11. sajandi, avatavaasi selle teisest poolest.³⁶ Leedus on tähekujuliste hoburaudsööde eraldatud omaette tüüpi ning dateeritud peamiselt 11. sajandi.

Prismaotstega hoburaudsööde on alati ornamentimata (lihtsat mustrit esinevaid vaid nööral) ning seepärast jäänud siinkohal käsitlusest välja.

Prismaotstega hoburaudsööde jagunevad väikeste erinevuste põhjal mitmeki rühmaks, millest mõned on vähem, teised rohkem sarnased fassettitud otsanuppudega sõlggedega. Prismakujuliste otste puhul on nuppude lärgus suurem nende läbimõõdust, nupud on külgedelt kergelt fassettitud (joon. I, 6, 7). J. Selirand on jaganud seda tüüpi otstega hoburaudsööde lisaks prismakujulistele veel ka tömppüramiidjate otstega eksemplarideks. Nende kahe tüübi vahe jäab tal aga ähmaseks.³⁸ Käesolevas artiklis on kasutatud üksnes nimetust prismaotsad, sest siinkirjutaja arvates on tegu siiski üldjoontes sarnaste hoburaudsõlggedega, mille ornamendis samuti ei ole eripärasid.

Prismaotstega hoburaudsööde on massiivsete fassettitud otsanuppudega sõlgede edasiarendus. Nende põhilevikuala piirdub Ida-Eestiga, väljaspool on leitud vaid üksikuid eksemplare, sealhulgas üks Kjuloholmi kalmistult 11. sajandi esimese poole mehematusest.³⁹

Enamiku Eesti hilisviikingiaegsete hoburaudsõlgede kaare läbilõige on trapetsikujuline. Rootsi, Läti ja Leedu tähtotstega hoburaudsõlgede iseloomulik lame- või koguni õoneskumer kaare läbilõige, mis on sageli jagatud põiki möigaste abil väljadeks, Eesti tolle aja sõlgdedel puudub. Vaid ühe, Iila kalmest pärieva prismaotstega hoburaudsööle (AI 3358:316) kaar on õoneskumera läbilõikega.

Ilmselt päris viikingiaja lõpul ilmuval ka kantotstega hoburaudsööde. Et neid pole leitud ühestki kindlalt viikingiaega dateeritavast leiukohast, võib arvata, et nende massiline kasutuselevõtt langeb 11. sajandi teise poolde. Juba A. M. Tallgren dateeris need 11. sajandisse ja hilisemasse aega.⁴⁰ Soome vastavate sõlgede kohta arvab H. Salmo, et need kuuluvad peamiselt viikingiajajärgsesse nn. ristiretkeaga, kuigi üks sealne leiu-kompleks võimaldatav dateerida neid ka 11. sajandi esimesesse poolde. Nii varane dateering äratab aga temaski kahtlust.⁴¹ Ojamaal, kus väikeste fassettotstega hoburaudsõlgi leidub rohkesti, dateeritakse need üldjuhul samuti viikingiajajärgsesse perioodi, kuigi mõnedel juhtudel võisid need olla kasutusel juba 11. sajandi algul.⁴²

2. HOBURAUDSÖLGEDE ORNAMENT

Eesti vanimad Merovingi ja viikingiaja vahetusse kuuluvad hoburaudsööde pärinevad Kunilepa leiust ja mõningatelt selleaegsetelt kinnismustistelt, eelkõige Röuge ja Otepää linnamäelt. Need on enamasti rauast eksemplarid, kitsaste rulllikeeratud otstega ning täielikult ilma ornamendita. Nagu näitavad kohati säilinud jäljed pronkstraadist mähisest ümber

³⁶ Фехнер М. В. Внешнеэкономические связи, lk. 81—84, joon. 46, 26.

³⁷ Kulikauskas, P., Kulikauskienė, R., Tautavičius, A. Lietuvos archeologijos bruozai. Vilnius, 1961, lk. 477, joon. 345.

³⁸ Selirand, J. Eestlaste matmiskombed, lk. 155—156.

³⁹ Cleve, N. Skelettgravfälten på Kjuloholm, lk. 96, tahv. 21.

⁴⁰ Tallgren, A. M. Zur Archäologie Eestis, II, lk. 66.

⁴¹ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 62—63.

⁴² Carlsson, A. Vikingatida ringspänner, lk. 19—21.

kaare (näiteks: Kunilepa AI 2 kaunistatud just sel viisil. Üomaette kaunistamisvõttena tvingi aja lõpul ja varaviiking oli samuti mässitud prunksitud kaare ja rullotstega hosingi aja lõpust. Rohkesti leidmatustes.⁴³

2.1.

Tüüpi A kuuluvad hoburaud kolmnurgakestest või lipsukest kombinaatsioonid esinevad ka kaunistuses.⁴⁴ Kujundid on südatud.

Varaseimad selle ornamendisõlge, mõlemad rikkalikult orn kolmnurkse läbilõikega, kusju miseks ava. Peaaegu täpsed v teada Soomest ning need on d Esimest nimetatud varaste otsanuppudeks on lamedaks ta kolmnurkset harja kummalgip Kolmnurgad on üsnagi suured on vaieldamatult lõodud ühe s gemat nupukest. Veelgi rikkali (tahv. I, 2). Piki selle kaare k lõodud ühe, mõlemast otsast ornamenditud vaheldumisi kal Selle sõle puhul ei ole tegu ename otsanuppudega, mis on p kolmnurgaga.

Kahe Kunilepa lameda ka tömmata parallele käevörude on tuursed, sügavalt sisse lõodud vörudel kui üks kõige enam kas vörutüüpide ornamendis need e põhiliselt 8.—9. sajandil.⁴⁵ Ka raudsööde on H. Salmo andmete bikeste ja kolmnurgakestega.⁴⁷

Varaseid laia lameda kaare Soomest, kust E. Kivikoski maini vingi ajast viikingiaega ülemine rusest, nagu Kunilepa leidki. H impordituks. Tema arvates on n lamedate hoburaudsõlggedega.⁴⁸

⁴³ Snore, E. Kivtu kapulaiks, lk. 15, joon. 1.

⁴⁴ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaeg (jal). Magiströtöö. Tartu, 1993, lk. 5 sektori raamatukogus.

⁴⁵ Kivikoski, E. Hästskoformiga spänne Helsinki, 1951, lk. 49, joon. 2.

⁴⁶ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne.

⁴⁷ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 66, joon. 434.

⁴⁸ Kivikoski, E. Die Eisenzeit Finnland

lk. 66, joon. 434.

⁴⁹ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 66, joon. 434.

aroslavli oblasti kalmistult saab. Fehneri andmetel siiski juba olest.³⁶ Leedus on tähekujuliste tüüpi ning dateeritud peamiselt mentimata (lihtsat mustrit esit jää nud siinkohal käsitlusest

ad väikeste erinevuste põhjal nn, teised rohkem sarnased fassuliste otste puhul on nuppude on külgedelt kergelt fassetitud da tüüpi otstega hoburaudsöled iidjate otstega eksemplarideks. aseks.³⁸ Käesolevas artiklis on st siinkirjutaja arvates on tegu ga, mille ornamendis samuti ei

vsete fassetitud otsanuppudega piirdub Ida-Eestiga, väljaspool lgas üks Kjuloholmi kalmistult

raudsölgede kaare läbilöige on htotstega hoburaudsölgede ise läbilöige, mis on sageli jagatud aja sõlgedel puudub. Vaid a hoburaudsöle (AI 3358:316)

ka kantotstega hoburaudsöled. jaega dateeritavast leiukohast, levott langeb 11. sajandi teise d 11. sajandisse ja hilisemas ab H. Salmo, et need kuuluvad kaega, kuigi üks sealne leiu 1. sajandi esimesse poolde. Nii st.⁴¹ Ojamaal, kus väikeste fassi, dateeritakse need üldjuhul i mõnedel juhtudel võsid need

ORNAMENT

vahetusse kuuluvad hoburaudatelt selleaegsetelt kinnismuisust. Need on enamasti rauast ning täielikult ilma ornamenpronkstraadist mähisest ümber

—84, joon. 46, 26.

A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vil-

ahv. 21,

kaare (näiteks: Kunilepa AI 2483:13), võisid vanimad hoburaudsöled olla kaunistatud just sel viisil. Ümber kaare mässitud pronksriba võimaldab omaette kaunistamisvõttena tömmata parallele samal ajal, s.o. Merovingi aja lõpul ja varaviikingiajal levinud röngaspeanõeltega, mille pea oli samuti mässitud pronks- või hõbetraadiga. Lätis ja Leedus olid mässitud kaare ja rullotstega hoburaudsöled kasutusel samuti alates Merovingi aja lõpust. Rohkesti leidub neid näiteks Kivti kalmistu varasemates matustes.⁴³

2.1. Ornamenditüüp A

Tüüpi A kuuluvad hoburaudsöled on ornamenditud miniatuursetest kolmnurgakatest või lipsukestest mustriga. Samad elemendid ning nende kombinatsioonid esinevad ka jämenevate otstega, nn. I tüübi käevörude kaunistuses.⁴⁴ Kujundid on sügavalt, pisut ebakorrapäraselt sisse tembedatud.

Varaseimad selle ornamenditüübi esindajad on kaks Kunilepa peitleiu sõlge, mõlemad rikkalikult ornamenditud. Nende kaar on lai ja lameda kolmnurkse läbilöikega, kusjuures kaare sisse on tehtud nõela kinnitamiseks ava. Peaaegu täpsed vasted lameda kaarega hoburaudsölgdedele on teada Soomest ning need on dateeritud seal 8. sajandisse.⁴⁵

Esimet nimetatud varastest hoburaudsölgdestest (AI 2483:1), mille otsanuppudeks on lamedaks taotud rullid, kaunistab piki kaare lamedat kolmnurkset harja kummalgi pool nn. hundihammornament (tahv. I, 1). Kolmnurgad on üsnagi suured ning paiknevad veidi ebaühlaselt, kuid on vaieldamatult lõodud ühe stambiga. Kolmnurkade sees on kolm kõrgemat nupukest. Veelgi rikkalikum on teise sõle (AI 2483:2) kaunistus (tahv. I, 2). Piki selle kaare kolmnurkset harja jookseb lipsukese rida, lõodud ühe, mõlemast otsast laieneva stambiga. Kaare ääred on ornamenditud vaheldumisi koldristikeste ja kolmnurgakeste ridadega. Selle sõle puhul ei ole tegu enam rullotste, vaid lihtsalt lamedate kõrgamate otsanuppudega, mis on pealpoolt ornamenditud koldristi ja kahe kolmnurgaga.

Kahe Kunilepa lameda kaarega hoburaudsöle ornament võimaldab tömmata parallele käevörude ornamenditüüpidega, eriti I tüübiga. Miniatuursed, sügavalt sisse lõodud lipsukesed olid levinud kõigil I tüübi käevörudel kui üks kõige enam kasutatavaid elemente üldse. Hilisemate käevörutüüpide ornamendis need elemendid puuduvad, olles seega levinud põhiliselt 8.—9. sajandil.⁴⁶ Ka Soome varased laia lameda kaarega hoburaudsöled on H. Salmo andmetel ornamenditud eelkõige lipsukestest, rombikestest ja kolmnurgakestest.⁴⁷

Varaseid laia lameda kaarega hoburaudsölgci on leitud arvukamalt Soomest, kust E. Kivikoski mainib 14 eksemplari. Need pärinevad Merovingi ajast viikingiaega üleminiku perioodist⁴⁸, seega siis aasta 800 ümbrusest, nagu Kunilepa leidki. H. Salmo peab neid Soomes Baltikumist impordituks. Tema arvates on need otseses suguluses Rooma rauaaegsete lamedate hoburaudsölgdedega.⁴⁹ Võib-olla peaks seesuguste sõlgede alg-

⁴³ Snore, E. Kivti kapulauks, lk. 15, joon. 1, 1, 2, 6—8.

⁴⁴ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament (käevörude ja hoburaudsölgede põhjal). Magistrityö. Tartu; 1993, lk. 25—40. Käsikiri TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori raamatukogus.

⁴⁵ Kivikoski, E. Hästskoformiga spännet i Finlands vikingatid. — Finsk Museum, LVIII. Helsinki, 1951, lk. 49, joon. 2.

⁴⁶ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 38.

⁴⁷ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 15.

⁴⁸ Kivikost, E. Die Eisenzeit Finnlans. Bildwerk und Text. Neuausgabe. Helsinki, 1973, lk. 66, joon. 434.

⁴⁹ Salmo, H. Finnische Hufeisenfibeln, lk. 16.

kodu otsima pigem siiski ida poolt, näiteks Kaama jõgikonnast.⁵⁰ Üks peaga samasugune hoburaudsõlg on leitud ka Lätist Merdzenes Dzervesi kalmest.⁵¹

Samalaadne muster esineb real fassettnuppudega sõlgedel, mis ei ole erinevalt veidi hilisematest hoburaudsõlgedest tavaliselt veel kuigi suured. Eesti suurim eksemplar pärineb Krootuselt (AI 2451:1; tahv. I, 4) ning selle maksimaalne väliservast võetud läbimõõt on 9 cm. Kaar on kaunistatud väikeste kolmnurgakestega piki tähkude ääri. Samalaadne on Nõuni kalmest (AI 5844:14; tahv. I, 3) ja Kardlast (AI 3302) leitud hoburaudsõlgede muster.

Iseloomulikud selle ornamenditüübile sõled on saadud Kunda kalmest (AI 2643:353; tahv. I, 7) ja Kuusalu III asulakohalt (AI 5043:563; tahv. I, 6). Neist mõlemale mustris on kasutatud lipsukesi. Kunda hoburaudsõle puhul äratab tähelepanu ka nöel. See on viikingiajale tüüpilise sujuvalt pisut laieneva kannaga, millel on ornament täkkjoontest moodustatud kahekordsest vahelduvast lainejoonest. Niisugune ornament võeti rohkem määral kasutusele alles viikingiaja lõpu poole. Seepärast võib sõle kujust hoolimata (sõle nuppudest nõela kand üle ei mahu) oletada nõela hilisemat päritolu. Küsimus jäab siiski lahtiseks. Ülejäänud viikingiaja esimese poole ja keskpaiga hoburaudsõlgede nõelad on ornamenditud kas lihtsate joontega või jäetud hoopis kaunistamata.

Kuusalu hoburaudsõle kaare läbilöige on küll kuusnurkne, aga juba lamedam kui enamikul selle ornamenditüübile sõlgedel⁵² ja viitab sõle veidi hilisemale päritolule. Hilisemale dateeringule osutab ka otsanuppude kaunistamine. Enamiku selle tüübi hoburaudsõlgede nupud on olnud veel kaunistamata.

Inju naisematusest pärit fassettotstega hoburaudsõle (AI 570:3; tahv. I, 5) kaare pealmine tahk on kaunistatud vahelduvate kolmnurksete ja rombikujuliste täkete vööndiga. Vöönd on jagatud kolme ossa, kusjuures vähemalt otstepoolsete osade lõpetuseks on kasutatud kahte täketest kokkujooksvat joont, mis lõpevad silmakesega. Kaarepoolse ornamendi lõigu otsad pole säilinud. Inju naisematus on dateeritav kõige töenäolisemalt 10. sajandi teise poolde⁵³, seega tuleb ka sealne hoburaudsõlg dateerida ornamenditüibi A kasutusaja lõppu. Ornamendi rühmitumine kolmeksi on üldiselt C-tüübile iseloomulik joon. Hilisemale dateeringule viitab ka Inju sõle kaare ristlõige, mis on alt kumer ning pealt kolmetahuline. Ristlõige meenutab nii kuusnurkset kui ka 11. sajandi esimesele poolele iseloomulikku trapetsikujulist ristlõiget, olles seega võimalik üleminekuvorm.⁵⁴

A-tüüpi ornament ei ole ainus fassettotste ja kuusnurkse kaare ristlõige hoburaudsõlgede kaunistamisviis. Teiseks võimaluseks on ringikeste ridadest ja looklevatest joontest ornament (tüüp C). Lisaks on Eestist leitud mitmeid samasuguseid, kuid täiesti ornamentimata hoburaudsõlgi, millel ei näi ornamenti kunagi olevat olnudki.

Rootsist ja Soomest leitud ning publitseeritud fassettotstega sõlgede ornament vastab Eesti omadele. See tähendab, et need on kaunistatud siinsetele A- ja C-tüübile iseloomulike mustritega. Sama võib üldjoontes öelda ka Läti fassettotstega hoburaudsõlgede kohta. Leedu vastavate sõlgede

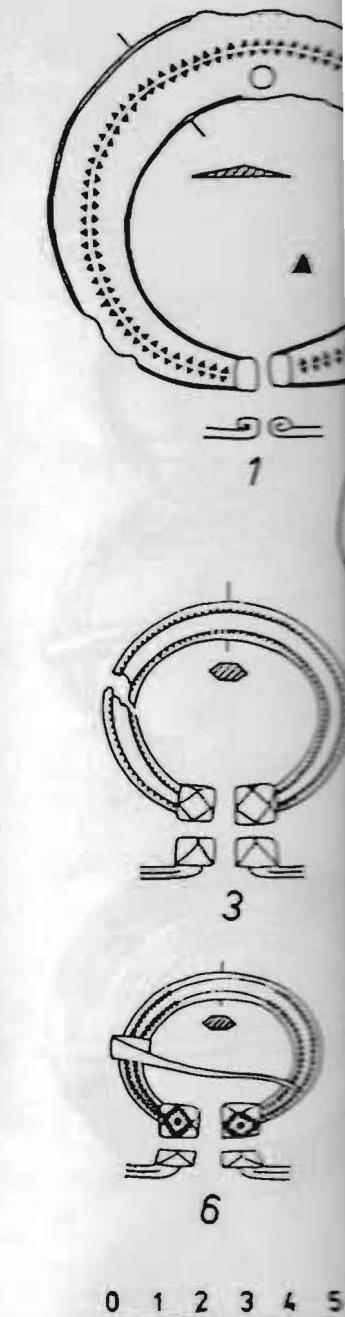
⁵⁰ Спицын А. А. Древности бассейнов рек Оки и Камы. Рисунки. — Рмт.: Альбом древностей мордовского народа. Саранск, 1941, lk. 64—65, joon. 1, 8, 13; Генинг В. Ф. История населения удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху. Часть I. Ижевск, 1970, joon. 20.

⁵¹ Latvijas PSR arheoloģija, tahv. 63, 20.

⁵² Краут А. Спасательные раскопки, tahv. XVIII, 7.

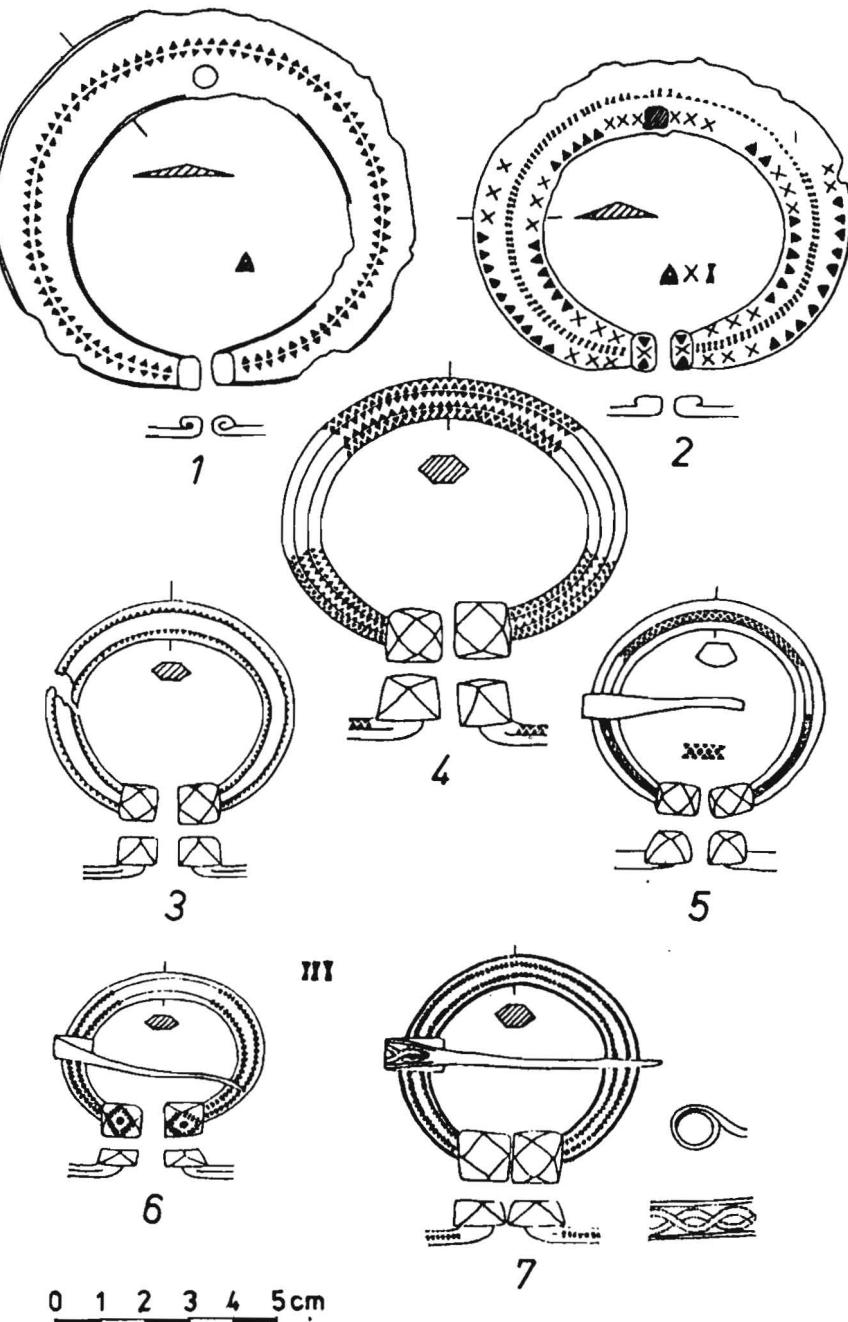
⁵³ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 43—44.

⁵⁴ Üks vist sarnase ornamendiga hoburaudsõlg on leitud Kohala kalmest (RM 3079/A 51:6). Et see asus töö kirjutamise ajal Rakvere Muuseumi ekspositsioonis, ei ole võimalik selle ornamenti lähemalt käsitleda.

A-tüüpi ornamendiga hoburaudsõlgede
1, 2 Kunilepa (AI 2483:1, 2), 3
(AI 570:3), 6 Kuusalu (AI 5043:563)

TAHVEL I

A-tüüpi ornamendiga hoburaudsölg. Penannular brooches of ornamental group A. 1, 2 Kunilepa (AI 2483:1, 2), 3 Nõuni (AI 5844:14), 4 Krootuse (AI 2451:1), 5 Inju (AI 570:3), 6 Kuusalu (AI 5043:563), 7 Kunda (AI 2643:353).

Kaama jõgikonnast.⁵⁰ Üks pead ka Lätist Merdzenes Dzervesi

tinuppudega sõlgedel, mis ei ole edest tavaliselt veel kuigi suured. elt (AI 2451:1; tahv. I, 4) ning pimõõt on 9 cm. Kaar on kaunis-kude ääri. Samalaadne on Nõuni illast (AI 3302) leitud hoburaud-

söled on saadud Kunda kalmest asulakohalt (AI 5043:563; tahv. lipsukesi. Kunda hoburaudsöle viikingiajale tüüpilise sujuvalt lähtest täkkjoontest moodustatud liisugune ornament võeti rohke-löpu poole. Seepärast võib sõle kand üle ei mahu) oletada nõela lahtiseks. Ulejäänud viikingiaja ede nõelad on ornamenditud kas istamata.

on küll kuusnurkne, aga juba übi sõlgedel⁵² ja viitab sõle veidi gule osutab ka otsanuppude kau-sõlgede nupud on olnud veel kau-

ta hoburaudsöle (AI 570:3; tahv. ud vahelduvate kolmnurksete ja jagatud kolme ossa, kusjuures on kasutatud kahte täketest kesega. Kaarepoolse ornamendi on dateeritav kõige töenäolise-ka sealne hoburaudsölg dateer. Ornamendi rühmitumine koloon. Hilisemale dateeringule vii alt kumer ning pealt kolmetahut kui ka 11. sajandi esimesele lõiget, olles seega võimalik üle-

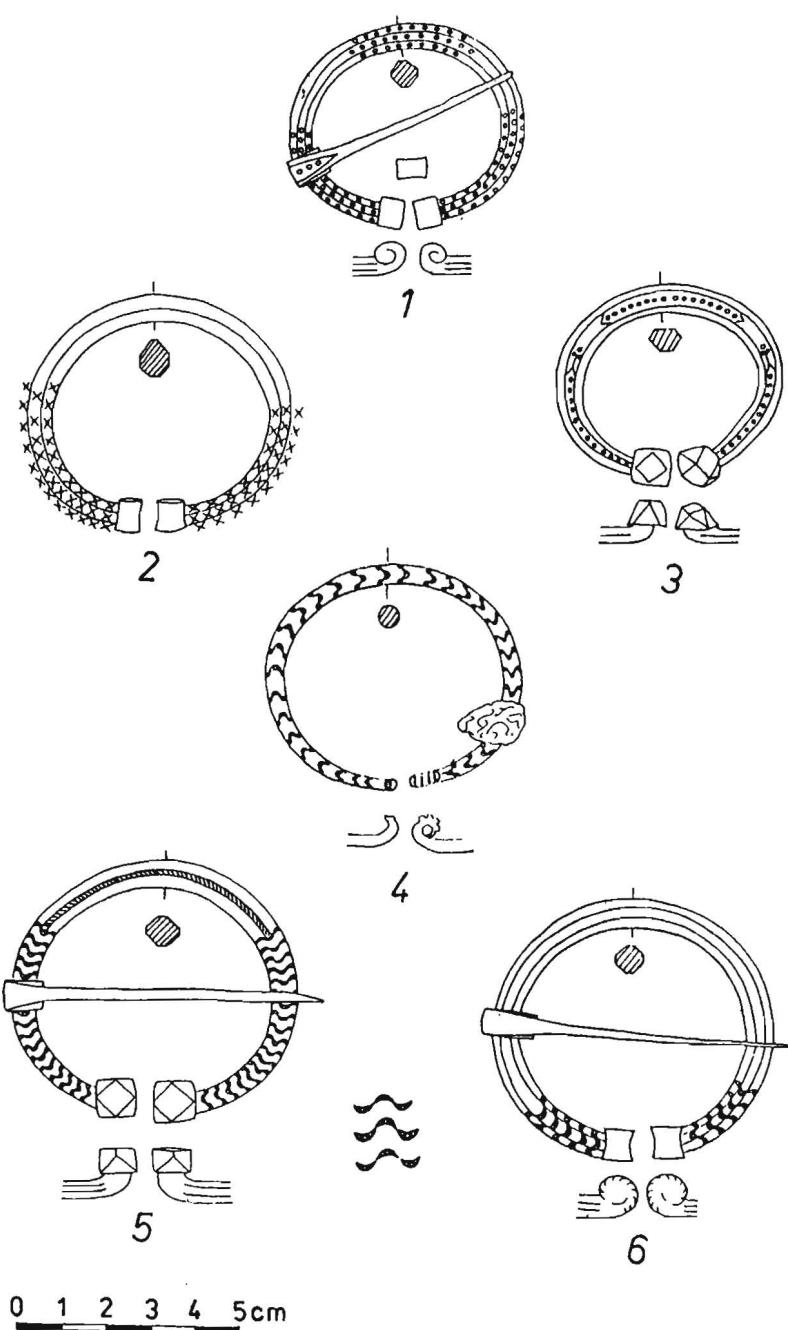
otste ja kuusnurkse kaare ristlõi-eiseks võimaluseks on ringikiste (tüüp C). Lisaks on Eestist üi ornamentimata hoburaudsölgid, dki.

itseeritud fassettotstega sõlgede dab, et need on kaunistatud siin-lega. Sama võib üldjoontes öelda kohta. Leedu vastavate sõlgede

и Камы. Рисунки. — Rmt.: Альбом 941, lk. 64—65, joon. 1, 8, 13; Ге-о Прикамья в пъяно-борскую эпоху.

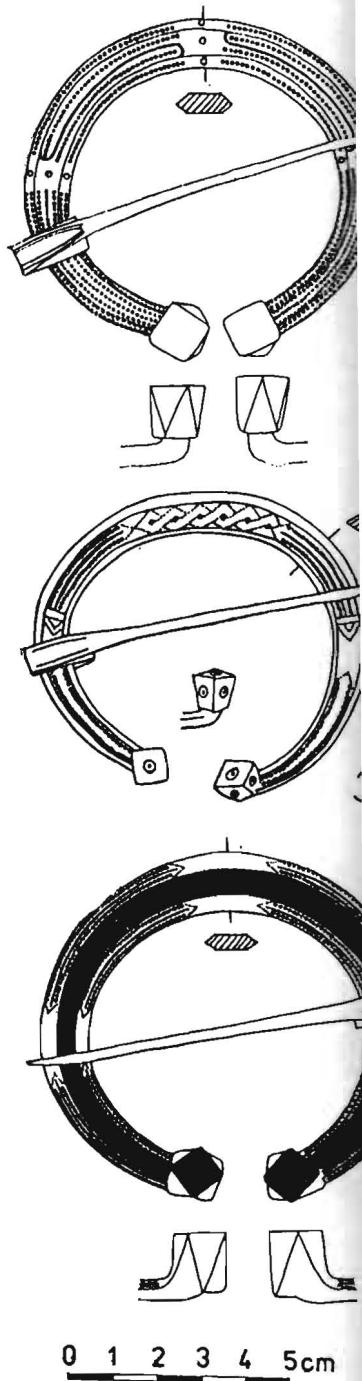
lk. 43—44.
leitud Kohala kalmest (RM 3079/A
e Muuseumi ekspositsioonis, ei ole või-

TAHVEL II

B- ja C-tüüpi ornamendiga hoburaudsõlgid. Penannular brooches of ornamental groups B and C.

1, 2 Kunilepa (AI 2483:3, 9), 3 Kivivare (AI 4726:457), 4 Pada (AI 5082:447), 5 Kunilepa (AI 2483:11), 6 Rõuge (AI 4100:2584).

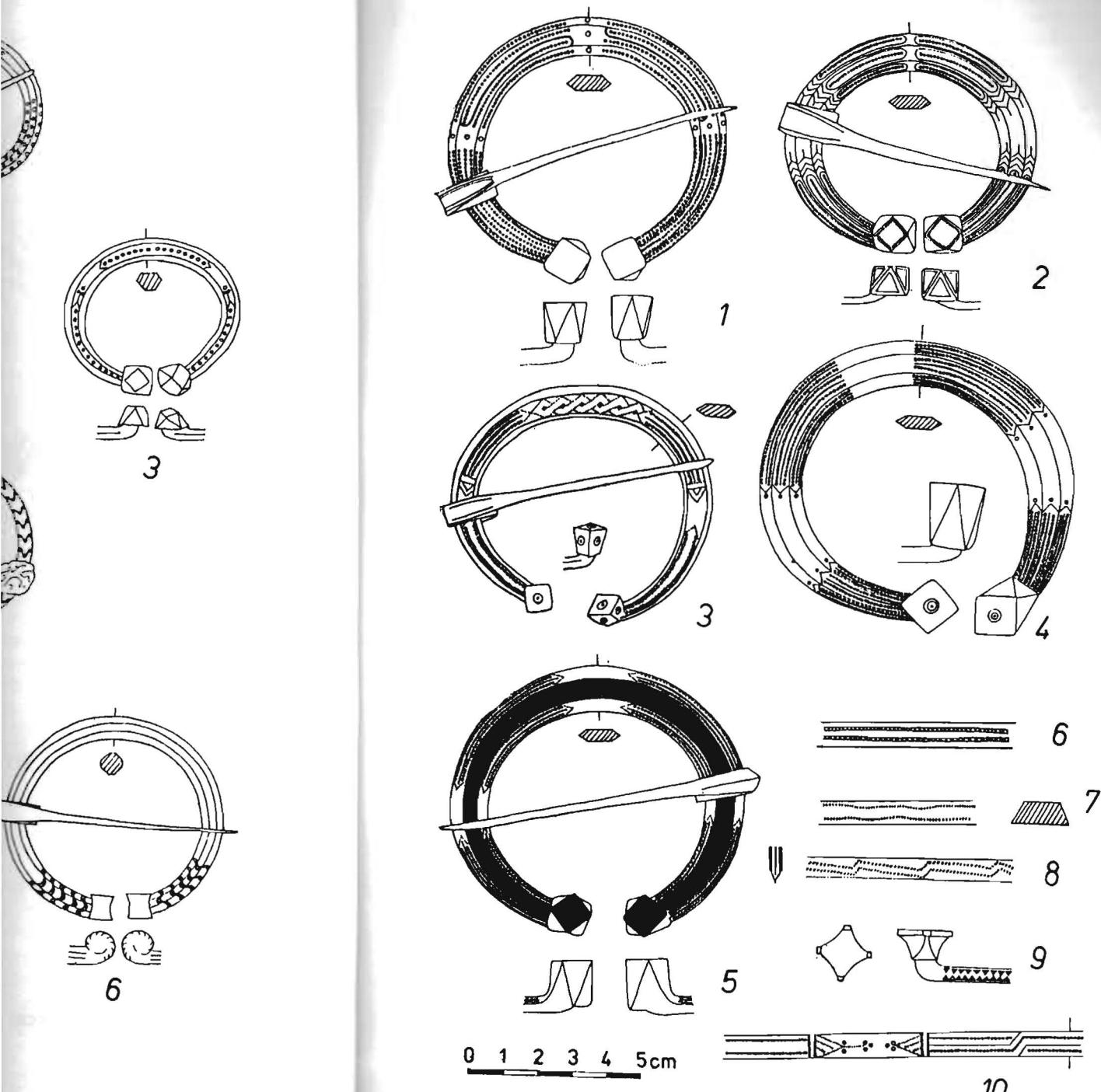
C—F-tüüpi ornamendiga hoburaud

C-tüüpi ornament. Ornamental group 3763), 3 Jõelähtme (AM, numbriga

6 D-tüüpi ornament. Ornamental group

9 F-tüüpi ornament. Ornamental group D/E.

TAHVEL III

C—F-tüüpi ornamendiga hoburaudsölgj. Penannular brooches of ornamental groups C—F.

C-tüüpi ornament. Ornamental group C: 1 Mõisaküla (AI 2602:8), 2 Kuningaküla (AI 3763), 3 Jõelähtme (AM, numbrita), 4 Prangli (AI 4766:2), 5 Laekvere (AI 3778:1); 6 D-tüüpi ornament. Ornamental group D; 7, 8 E-tüüpi ornament. Ornamental group E; 9 F-tüüpi ornament. Ornamental group F; 10 D/E-tüüpi ornament. Ornamental group D/E.

ilar brooches of ornamental groups
57), 4 Pada (AI 5082:447), 5 Kuni-

ornamendis esineb samuti sarnaseid motiive, sagedasemad on seal aga Eestile võõrad mustrid. Viimastest tuleks mainida eelkõige plettornamenti piki kaart.⁵⁵ Miniaatuursetest geometristest motiividest ornamendiga hoburaudsõled on Leedus üldiselt dateeritud 9.—10. sajandisse.⁵⁶ Ka Venemaa publitseeritud fassettotstega hoburaudsõled on ornamenditud siinsete A- ja C-tüübi mustritega.

On teada ka üks lehtrikujuliste otstega A-tüüpi kaunistusega hoburaudsõlg, mis leiti hiljuti Jõelähtme kalmest (AM numbriga). Selle kaar on kaunistatud miniaatuursete kolmnurkade võõndiga. Kolmnurgad paiknevad kahekordses reas, tipud vastakuti, nii et nende vaheline moodustub siksak. Nii muster kui ka hoburaudsõle lame kuusnurkne ristlõige viitavad hilisemale dateeringule, arvatavalt 10. sajandi teisele poolele.

Nii ornamendi kui ka naabermaade paralleelide põhjal võib Eesti A-tüüpi ornamendiga hoburaudsõled dateerida 9.—10. sajandisse. Varaseimad neist ilmusid juba Merovingi ajast viikingiaega ülemineku perioodil. Arvestades sõlgede ornamenti ja selle võimalikke parallelele käevõrude omaga, aga ka sõlgede kuju, võib arvata, et nende laialdasem kasutamine lõppes 10. sajandi keskpaiku, kuigi mõned eksemplarid võivad pärineda veel ka sajandi teisest pooltest. Hilisemateks tuleks pidada neid sõlg, mille ornament on rühmitatud kolme grupperi (Krootuse, Inju).

2.2. Ornamenditüüp B

Teine viikingiaja esimese poole hoburaudsõlgede kaunistamisviis, ornamenditüüp B, koosneb poolkuukujulistest stampidest, mille sees paiknevad reas kolm kõrgemat nupukkest. Muster moodustatakse neist kujunditest sel teel, et need lüükse sisse reas, kuid kumerusega vaheldumisi eri suundades, nii et moodustub lainejoon (vrd. tahv. II, 4—6). Siinkohal on seda mustrit välise sarnasuse põhjal nimetatud kuusekäbiornamendiks. Niisuguse mustriga on kaunistatud viis Eestist leitud hoburaudsõlge. Kaks neist pärineb Kunilepa leiust (AI 2483:4, 11, viimane tahv. II, 5), üks Rõuge asulakohalt (AI 4100:2584, tahv. II, 6), üks juhuleiuna Töllustest (AI 3822:430) ning üks Pada viikingiaegselt asulakohalt (AI 5082:447, tahv. II, 4). Kunilepa sõlg number 11 on fassettotstega, teised rullotstega. Kaare läbilõige on kas ümmargune või siis kergelt fassetitud kaheksa- või kuusnurkseks. Pada hoburaudsõlel, millel ainsana katab ornament kogu kaart, on otsad kaarest peenemad ning rihveldatud, meenutades seega varaseid rauast hoburaudsõlgi. Ülejäänud kolmel eksemplaril on rullot-sad nõgusad, Rõuge sõlel äärtest täkitud. Viimane ornamentimisviis võib olla suguluses rullotste rihveldamise tavaga.

Ornamenditüüp B on üks vähesed ornamentimisviise, mis on teada rullotstega hoburaudsõlgede puhul. Lisaks esinevad mõnikord ka lihtsad põik- või kaldjooned kaarel (näiteks Kunilepa AI 2483:6, 7), enamik rullotstega hoburaudsõlgi on aga ornamentimata.

Kuusekäbiornament on tuntud Soome ehetel, eriti sealsetel käevõrudel⁵⁷, aga ka skandinaaviapärastel ehetel⁵⁸. Ka üks Eesti jämenevate otstega ja otstest kaheksanurkse ristlõikega käevõru on ornamenditud sel moel (AI 1397:1).

Ilmselt tuleb kõik ornamenditüübi B all käsitletud hoburaudsõled dateerida põhiliselt 9. sajandiga.

⁵⁵ Kulikauskas, P. jt. Lietuvos archeologijos bruozai, lk. 477, joon. 344; Volkaitė-Kulikauskienė, R. Lietuviai IX—XII amžiaus. Vilnius, 1970, lk. 161.

⁵⁶ Lietuvij liadijas menas, joon. 423.

⁵⁷ Korkeakoski-Väisänen, K. Manner-Suomen viikinki- ja ristiretkiajan rannerenkaat ja niiiden ornamentiikka. — Karhuhammas, 5. Turku, 1981, lk. 5—6, tahv. IV, 2.

⁵⁸ Nerman, B. Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde. Uppsala, 1958, lk. 143, joon. 204; Nerman, B. Die Vendelzeit Gotlands im Auftrage der Kungl. Vitterhets Historie och Antkvitets Akademien, II. Tafeln. Stockholm, 1969, joon. 2307.

2.3. Ornamendi tüüp C

Kolmas ornamendi tüüp, tüüp C, koosneb looklevatest või sirgetest joontest ja ringikeste ridadest, mis paiknevad mitmes grupis. Täiesti sarnasugune kaunistus esineb käevörudel, mida on võimalik dateerida 10. sajandisse, naabermaade parallele arvestades aga osalt juba 9. sajandisse.⁵⁹

Kolme hoburaudsõle ornament koosneb ringikeste ridadest, kujutades enesest C-tüüpi ornamendi varasemat järgu. Tegemist on veel töepoolest ringikestega, mille vahed on üsnagi suured, samas kui tüüpilisele C-ornamendile on iseloomulik pigem nn. pärlinöörjoon. Kahel Kunilepa peitleiust pärit eksemplaril on veel rullotsad, Kivivare sõlel aga fassettotsad.

Kunilepa sõlgedest ühe (AI 2483:3; tahv. II, 2) kuju ja mustri paigutus sarnanevad veel tugevasti B-ornamendiüübi sõlgede omaga, kuid poolkuude asemel on kasutatud kaldristikesi, väike ring keskel. Käevörudest esineb selline motiiv ühel Edise kalme vörul.⁶⁰ Teise Kunilepa hoburaudsõle (AI 2483:9; tahv. II, 1) kaart katavad kolme grupperi rühmitunud ringikeste read. Selle sõle otsanupud on nõgusad, nagu oli iseloomulik ornamendiüübi B sõlgedele. Ka kaar on sarnaselt neile kaheksanurkset fassettitud. Samamoodi on kaunistatud Kivivare asulakohalt leitud fassettotstega hoburaudsõle kaar (AI 4726:457; tahv. II, 3). Oma suuruse ja kaare läbilõike poolest meenutab see sõlg veel ornamendiüübi A juures kirjeldatud variante.

Kunilepa sõlega nr. 11 sarnane analoog on teada Kivti kalmistult mehematusest nr. 25, mis on dateeritud aasta 900 ümbrusse.⁶¹ Ka ülejäänuud kaks sõlge võib täie kindlusega dateerida viikingiaja esimesse poolde, töenäoliselt 9. sajandisse.

N.-ö. tüüpilised C-ornamendiga sõled on hoopis rikkalikuma kaunistusega ning veidi hilisemad. Neist neli on fassettotstega. Kuningakülal juhuleiuna saadud eksemplari (AI 3763; tahv. III, 2) ornamendi looklevad jooned on moondunud pikkadeks ovaalideks, mille sisse jäävad pärlinöörjooned. Samalaadne on ilmselt olnud ka Nõuni kalmest leitud halvasti säilinud hoburaudsõle (AI 5844:40) ornament. Lindi hoburaudsõle (PÄM 12681) kaar on kaunistatud kolme grupperi paigutatud pärlinöörjontega. Nii Nõuni kui ka Lindi sõlgede otsanupudel on kaunistusena peal ja külgedel suured silmad, s.o. kontsentrilised ringid, täpikke keskel.

Fassettotstega C-tüüpi ornamendiga hoburaudsõled peaksid olema kuju järgi dateeritavad samasse aega tüubi A juures lähemalt käsitledud fassettosaliste sõlgedega. Arvestades nende ornamendi kuulumist hilisemasse, C-tüüpi, samuti nende suuri mõõtmeid ning lamekuusnurkset kaare ristlõiget, tuleks need ajaliselt paigutada tüubi A levikuaja lõpupoolde, seega siis 10. sajandi teise poolde.

Kõige iseloomulikum on C-tüüpi ornament lehterotstega hoburaudsõlgedele. Osal juhtudel on ornamendi looklevad jooned asendunud pikade kitsaste teravatipuliste uretega, mida markeerivad kärjetaoalised moodustised. Otsanupudel on tavaliiseks kaunistuseks mitu kontsentrilist ringi punktiga keskel, seega siis suur silm. Muster paikneb rühmadena. Seesugused sõled on leitud Prangli saarel (AI 4766:2; tahv. III, 4) ning Uugla (AM 549:1), Essu (AM 83:19) ja Kurna (AM 30:37) kalmest. Nabala Mõisaküla hoburaudsõle (AI 2602:8; tahv. III, 1) ornament koosneb looklevatest joontest ning pärlinöörjoontest nende sees. Kõik C-tüüpi ornamendiga ja lehterotstega hoburaudsõled on silmatorkavalt suured ning üsna laia ja lameda kuusnurkse kaare ristlõikega.

C-tüüpi ornamendi alla on siinses töös liigitatud ka lehtrikujuliste otstega hoburaudsõlgedel esinev lihtsalt katkestamatutest pärlinöörjoon-

test koosnev muster. Käevörusugused sõled olema kasutu põntega täiendatud mustriga neli: Nõunist (AI 5844) ja Haimrest (AI 3614:2, 6, kus leidus ka II tüubi käe 10. sajandi teise poolde.⁶³ Ornament püsis kasutusel kauem tähtotstega hoburaudsõlgede siin D-gruppi.

Erandlikult on ühel Jõelai sõlel (AM numbriga; tahv. I) plettmotiiviga ehk omavahel kaunistatud kaare keskosa, ühekordne plettmotiiv on hobusti naabermaades, eriti Lat-.

Ornamendiüüpi C kuulub sõlg Laekvere kalmest (AI 3763) tavad veel paljuski fassettitud nurk, nõela kitsas kand on kaititud pealmised äretahud, otstega eksemplaridele. Kaar on hõbetatud. Märkimisväärne väligne maksimaalne läbimõõt torkav oma viikingiaegsete väga tugevasti esindatud. Ko-ka kuju põhjal dateeritav 10. liste otstega hoburaudsõled s.

C-tüüpi ornamendi näol on Sealjuures näib publitseerituna neaid mustreid esinevat eelkõige kui Lätis ning Leedus tuleb rõhuvitatav lehterotste ja lame pärineb Kjuloholmi (Köyliö) jandi algusesse. Kuigi kolm järgi kaunistatud siinse C-neist hilisviikingiaegsetele kaare kesktahu hõbetamist.

Birka lehterotstega hobusti plettmustriga, mida Eesti hobuse teke eksemplaride ornament kehtib ka Ojamaa lehter-

Kivti kalmistu sõlgede ornament aga esindatud pärlinöörjoone vooändid ning eelkõige mustreid hoburaudsõlgi, sealhulgas ka dud veel mitmest Läti kalmistust. Sealsete hoburaudsõlgi tähelepanu põöratud. Ka see hoburaudsõlgedel on nii mõõtmine ornament.⁶⁵

Kuigi Läti ja Leedu 10. sajandite sõlgede ornamenti, eriti

⁵⁹ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 40–53.
⁶⁰ Samas, joon. 2, 5.
⁶¹ Snore, E. Kivtu kapulauks, lk. 16, joon. 1, 16.

leb looklevatest või sirgetest mitmes grupis. Täiesti sama vimalik dateerida 10. sajangu osalt juba 9. sajandisse.⁵⁹ ringikese ridadest, kujutades. Tegemist on veel töepoolest samas kui tüüpilisele C-ornamoon. Kahel Kunilepa peitleiust sõlal aga fassettotsad.

II, 2) kuju ja mustri paigutüübiga sõlgede omaga, kuid väike ring keskel. Käevörurul.⁶⁰ Teise Kunilepa hobuvad kolme gruppri rühmitunud õgusad, nagu oli iseloomulik õraselt neile kaheksanurksest are asulakohalt leitud fassett-tahv. II, 3). Oma suuruse ja veel ornamenditüübi A juures

on teada Kivti kalmistult ta 900 ümbrusse.⁶¹ Ka ülejää- viikingiaja esimesse poolde,

hoopis rikkalikuma kaunistatsetega. Kuningakülast (v. III, 2) ornamendi lookledeks, mille sisse jäävad pärlid ka Nõuni kalmest leitud halornament. Lindi hoburaudsõle paigutatud pärlinöörjoonappidel on kaunistusena peal ed ringid, täpikese keskel.

raudsõled peaksid olema kuju ures lähemalt käsitletud fasornamendi kuulumist hilise- ning lamekuusnurkset kaare übi A levikuaja lõpupoolde,

nt lehterotstega hoburaudsõl- d jooned asendunud pikade erivad kärjetaolised moodus- eks mitu kontsentrilist ringi paikneb rühmadena. Seesu- 6:2; tahv. III, 4) ning Uugla AM 30:37) kalmest. Nabala 1, 1) ornament koosneb lookde sees. Kõik C-tüüpi orna- silmatorkavalt suured ning kega.

liigitatud ka lehtrikujuliste kestamatutest pärlinöörjoon-

test koosnev muster. Käevörude II gruvi ornamendi analoogial pidid nii-sugused sõled olema kasutusel samal ajal kui rühmitatud ja looklevate joontega täiendatud mustriga eksemplarid.⁶² Selliseid hoburaudsõlgia on teada neli: Nõunist (AI 5844:17), Sipast (AM 479:3), Selist (AM 421:1) ja Haimrest (AI 3614:2, 6, 11; sama sõle kolm katket). Haimre matus, kus leidus ka II tüübi käevörusid, on kõige tõenäolisemalt dateeritav 10. sajandi teise poolde.⁶³ Märgitagu, et lihtsalt pärlinöörjoontest ornament püsib kasutusel kauem kui C-tüüpi ornament tervikuna. Prisma- ja tähtotstega hoburaudsõgedel esinemise korral on see muster liigitatud siin D-gruppi.

Erandlikult on ühel Jõelähtme kalmest saadud lehterotstega hoburaudsõle (AM numbriga; tahv. III, 3) C-tüüpi ornament kombineeritud pika plettmotiiviga ehk omavahel pöimunud kahekordse siksakiga. Sel viisil on kaunistatud kaare keskosa, ülejäänud muster vastab igati C-tüübile. Pikk ühekordne plettmotiiv on hoburaudsõgede kaunistusena tundud enamikus Eesti naaberaamaades, eriti Lätis ja Leedus, siinmail on see aga haruldane.

Ornamenditüüpi C kuulub ka üks prismakujuliste otstega hoburaudsõlg Laekvere kalmest (AI 3778:1; tahv. III, 5). Selle otsanupud meenutavad veel paljuski fassettitud otsi. Sõle kaare ristlöige on lame ja lai kuusnurk, nõela kitsas kand on kolmnurkse ristlöikega. Kaarest on ornamenditud pealmised ääretahud, nagu on iseloomulik kõigile prismakujuliste otstega eksemplaridele. Kaare keskmise tahk ning otste ülemised pinnad on hõbetatud. Märkimisväärne on ka Laekvere hoburaudsõle suurus: kaare väline maksimaalne läbimõõt on 9,7 cm. Laekvere kalme on üldse silmatorkav oma viikingiaegsete leidude poolest, mille hulgas 10. sajand on väga tugevasti esindatud. Kõnealune hoburaudsõlg on nii ornamendi kui ka kuju põhjal dateeritav 10. sajandi lõppu ning osutab, et prismakujuliste otstega hoburaudsõled said alguse juba sel ajal.

C-tüüpi ornamendi näol on tegu üsna laialdaselt levinud mustritega. Sealjuures näib publitseeritud materjalile toetudes Eesti omadega sarnanevaid mustreid esinevat eelkõige Soomes, Rootsis ja Venemaal, samas kui Lätis ning Leedus tuleb rohkemal määral ette kohalikke motiive. Kuus huvitavat lehterotste ja lamekuusnurkse kaare ristlöikega hoburaudsõlge pärib Kjuloholmi (Köyliö) kalmistult ja need on dateeritud 11. sajandi algusesse. Kuigi kolm nimetatud sõlgdedest on N. Cleve kirjelduse järgi kaunistatud siinse C- või isegi A-tüüpi ornamendiga, esineb osal neist hilisviikingiaegsetele hoburaudsõgedele iseloomulikku otste ja kaare kesktahu hõbetamist.⁶⁴

Birka lehterotstega hoburaudsõled on enamasti ornamenditud korvplettmustriga, mida Eesti hoburaudsõgedel üldse ei esine. Ülejäänud sealsete eksemplaride ornament vastab üldjoontes siinsele C-tüübile. Sama kehtib ka Ojamaa lehter- või tähtotstega hoburaudsõgede kohta.

Kivti kalmistu sõlgede ornamendis puuduvad looklevad jooned, küll on aga esindatud pärlinöörjooned, kolmnurgakeste read, vahelduvate täkete vööndid ning eelkõige mustri jagunemine rühmadesse. Samalaadseid hoburaudsõlgia, sealhulgas ka looklevatest joontest ornamendiga, on saadud veel mitmest Läti kalmistust, millest üks huvipakkuvamaid on Nukši kalme. Sealsete hoburaudsõgede ornamendile pole aga kahjuks üldse tähelepanu pööratud. Ka semgalite ja latgalite lehtrikujuliste otstega hoburaudsõgedel on nii mõnigi kord Eesti eksemplaridega väga sarnane ornament.⁶⁵

Kuigi Läti ja Leedu 10. sajandi hoburaudsõgedel esineb Eesti vastavate sõlgede ornamenti, erineb suurem osa sealsetest mustritest mingil

⁵⁹ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 47—50.

⁶⁰ Samas, lk. 44, 45, 52, 53.

⁶¹ Cleve, N. Skelettgravfälten på Kjuloholm, lk. 97.

⁶² Latvijas PSR arheoloģija, lk. 216, 229, 230; tahv. 57, 19, 20; tahv. 63, 11—13.

määral Eesti sõlgede omast. Ei saa siiski rääkida Eesti ja Leedu hoburaudsõlgede ornamentide täielikust erinevusest, nagu see on ilmne käevõrude puhul. Erinevustest võiks esile tuua silmaste ja vahelduvas suunas täkete rohkema kasutamise balti sõlgedel. Eesti hoburaudsõlgede ornamendis on haruldane kahekordne vahelduva suunaga põimunud siksakjoon. Korvplettinuster rühmadena kas kaare keskel või otstepoolses osas on väga tavaline nii balti kui ka Roots, Soome ja Venemaa hoburaudsõlgedel, Eesti sõlgedel puudub aga senistel andmetel täiesti.

V. Malm vaatleb lehtri- ja tähekujuliste otstega hoburaudsõlgi koos ning leiab, et lisaks muudele näitajatele olevat ka nende ornament ühesugune. Ornamendina kirjeldab ta siinset C-tüüpi looklevate joonte ja/või kitsaste teravaotsaliste uuretega.⁶⁶

Ornamenditüüp C on üsna kindlalt dateeritav üksnes 10. sajandiga. Väheusutav on seda liiki mustrite kasutamine veel 11. sajandi algul, sest Ida-Eestis sel ajal juba ilmuvaltes laibamatustes ei leidu enam ei hoburaudsõlgi ega ka mingeid muid esemeliike, mis oleksid sel viisil kaunistatud.

2.4. Ornamenditüübidi D—F

Hilisviikingiaegsed, s.o. 10. sajandi lõpu ning 11. sajandi esimese poole Eesti hoburaudsõled on varasematest tagasihoidlikumalt ning ühetaoisemalt ornamenditud. Need on suuremõõtmelised ning nende nõela ehib sageli kõrge hari. Tihti ongi hoburaudsõle ainus ornamenditud osa nõela kand. Nõela ornament koosneb lihtsatest kujunditest, põhiliselt kriipsukestest või äärejoontest, kõrge harja puhul esineb ka silmakesi ning täkkjoontest siksakki või kiiri. Sagedane on hoburaudsõle kaare ja otste hõbetamine.

Mooninuppotstega hoburaudsõled on tavaliselt ornamendita. Vähest mustrit võib esineda üksnes nõelal, mille kand on sageli kõrge harjaga. Hoopis rikkalikumalt on kaunistatud prisma- ja tähekujuliste otstega sõled. Mõlemale neist on iseloomulik hõbeilustus ning eriti kaare ärepoolsete tahkude kaunistamine. Kaare ristlöige on kas lame kuusnurkne või trapetsikujuline, kusjuures selges ülekaalus on viimane, arvatavasti noorem variant.

Osa hilisviikingiaegsete hoburaudsõlgede ornament kuulub C-tüübiga veel väga sarnasse, siinse klassifikatsiooni järgi D-tüüpi (tahv. III, 6). Siinkohal on need kaks tüüpi eristatud peamiselt sõlgede kuju järgi. Kui tüübi C puhul oli ornamendi paigutus veel enamasti mitmerühmaline, siis D-tüübisse mustrina kasutusel olevad pärlinöörjooned jooksevad katkestamatult piki kogu kaart. Tüüpi C iseloomustavad looklevaid jooni ning pikki kitsaid uurdeid ei esine D-tüübisse kunagi.

Ornamenditüüp D kuuluvad kaks prisma- ning kaks tähtotstega hoburaudsõlge. Nagu näitavad sulamisjäljed, pärinevad kolm neist põletusmatustest, Raatvere hoburaudsõlg saadi aga sepamatusest nr. XV. Viimane tuleks dateerida 11. sajandi esimesse poolde.⁶⁷ Sarnasuse põhjal C-tüübiga võib arvata, et ornamenditüüp D oli kasutusel peamiselt siiski 11. sajandi algupoolel.

Uleminekuvormiks järgmisesse ornamenditüüpi, E-tüüpi, on kaks prisma-kujuist otstega hoburaudsõlge, üks neist Ulila kalmest (AI 2839:1), teine juhuleiuna Vaimastvere rabast (AI 4994:1). Mõlemad on väga suured, trapetsikujulise kaare ristlöike ning kitsakannalise nõelaga, kusjuures Vaimastvere sõle nõela ehib kõrge kettakujuline hari. Huvipakkuv on kaare

⁶⁶ Мальм В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы, lk. 162—163; joon. 23, 3—5.

⁶⁷ Mägi-Lõugas, M. Eesti viikingiaegne ornament, lk. 63.

ja välistahku kattev o mendigrupi elemendid (tahv. on rühmitatud kaare keskel n on paigutatud kolme vööndis rüstatud kolmnurkade ning ri aegu identne, puuduvad üks kolmeksi rühmitumise järgi. I sed, valmistatud töenäoliselt kasutusajal.

E-tüüpi ornamendida hob muster kaare välis- ja mõni sealjuures kas tavaliised kriig mest pärineb tähekujuliste ot kolm on prismakujuliste otste vasti 11. sajandi esimesest p

Ornamenditüübile E varian liise ristlöikega kaare välis- täketest paralleeljooned, mis sellised jooned vajutatud sis tegemist tähtotsaliste hobura kalmest (AM 580:2339, 282 saadud Raagastvere (AI 534 2255:24) ja Ulila (AI 2839:2 1947:3) ja Jüri kihelkonnast lisakaunistusena hõbetamist, ringu kohta on raske midagi 11. sajandi esimesest poolest

Ornamenditüübile F alla ku dihammasornamendiga kauni masti vaid välistahul (tahv. kult tähekujuliste otstega, pri (Vändra AI 1921). Kõigi ka et alati, kui nõel on säilinu esine, küll on aga üpris tavapindade katmine hõbedaga.

Mõnedel tähekujuliste o ainult otsi. Raatvere (AI 521 lisandub sellele hõbetamine, või trapetsikujulise (Raatver koosneb hõbeplateeringusse keskel on silm või ringike. O sate joontega. Otsustades k nema kas 10. sajandi lõpus sepamatusest saadud eksempl

Nagu näitas ornament, otstega hoburaudsõled pärin neist on ka ornamentimata. gast hiljem enam kõrge harj sõletüübide ise on kasutusel välitel, mooninuppotstega hob viikingiaega pole neid aga es mad sõled enam nii suured

• Oks lehter- või tähtotstega nõ sõlg on kaarel kaunistatud v Muuseumi ekspositsiconis, poli Siksakmuster võiks viidata seos

ski rääkida Eesti ja Leedu hobuvevusest, nagu see on ilmne käe-
silmakeste ja vahelduvas suu-
sölgadel. Eesti hoburaudsölgede
ahelduva suunaga põimunud sik-
as kaare keskel või otstepoolses
Rootsi, Soome ja Venemaa hobu-
senistel andmetel täiesti.
listle otstea hoburaudsölg koos
olevat ka nende ornament ühe-
C-tüüpi looklevate joonte ja/või

dateeritav üksnes 10. sajandiga.
mine veel 11. sajandi algul, sest
matustes ei leidu enam ei hobu-
ke, mis oleksid sel viisil kaunis-

übid D—F

lõpu ning 11. sajandi esimese
est tagasihoidlikumalt ning ühe-
remoõtmelised ning nende nõela
audsöle ainus ornamenditud osa
atest kujunditest, põhiliselt kriip-
puhul esineb ka silmakesi ning
on hoburaudsöle kaare ja otste

tavaliselt ornamendita. Vähest
e kand on sageli kõrge harjaga.
risma- ja tähekujuliste otstea
beilustus ning eriti kaare ääre-
stlöige on kas lame kuusnurkne
ekaalus on viimane, arvatavasti

ede ornament kuulub C-tüübiga
oni järgi D-tüüpi (tahv. III, 6).
eamiselt sölgede kuju järgi. Kui
enamasti mitmerühmaline, siis
mõörjooned jooksevad katkestavaid
looklevaid jooni ning nagi.

na- ning kaks tähtotstea hobu-
pärinevad kolm neist põletus-
aga sepamatusest nr. XV. Vii-
sse poolde.⁶⁷ Sarnasuse põhjal
D oli kasutusel peamiselt siiski

itüüpi, E-tüüpi, on kaks prisma-
Ulila kalmest (AI 2839:1), teine
1). Mõlemad on väga suured,
nnalise nõelaga, kusjuures Vai-
ine hari. Huvipakkuv on kaare

sise- ja välistahku kattev ornament, milles on ühendatud mitme ornamendigrupi elemendid (tahv. III, 10). See koosneb pärlinöörjoontest, mis on rühmitatud kaare keskel nn. astangute abil. Kogu ornament omakorda on paigutatud kolme vööndisse, mis lõpevad kaare külgedele jäavate viirutatud kolmnurkade ning ringikestega. Muster kaare siseküljel on pea-aegu identne, puuduvad üksnes astmed. Otsustades ornamendi, eriti selle kolmeksi rühmitumise järgi, peaksid nimetatud söled olema üsna varajas, valmistatud tõenäoliselt 10. sajandi lõpul, seega ornamenditüubi C kasutusajal.

E-tüüpi ornamendiga hoburaudsölg iseloomustab astmetega joontest muster kaare välis- ja mõnikord ka sisetahul (tahv. III, 8). Jooned on sealjuures kas tavalised kriipsud või väikeste täkete read. Lahepera kalmest pärineb tähekujuliste otsanuppudega sõlg (AI 4978 V:8), ülejäänud kolm on prismakujuliste otstea.⁶⁸ Pärinevad need hoburaudsöled arvata vasti 11. sajandi esimesest pooltest.

Ornamenditüubi E variandid on hoburaudsölgdedel, mille trapetsikujulise ristlöikega kaare välis- ja sisekülgi kaunistavad lihtsad, tavaliselt täketest paralleeljooned, mis ei moodusta astmeid (tahv. III, 7). Sageli on sellised jooned vajutatud sisse justkui hammarsattaga. Kahel juhul on tegemist tähtotsaliste hoburaudsölgdedega, mis on mõlemad leitud Maidla kalmest (AM 580:2339, 2829). Prismakujuliste otstea eksemplarid on saadud Raigastvere (AI 5343), Siksali (AI 5101:985), Taadikvere (AI 2255:24) ja Ulila (AI 2839:2) kalmest ning juhuleidudena Metstest (AI 1947:3) ja Jüri kihelkonnast (AI 3110). Ka selle variandi puhul esineb lisakaunistusena hõbetamist, samuti nõela kõrget harja. Sõlgede dateeringu kohta on raske midagi kindlat öelda, need pärinevad tõenäoliselt 11. sajandi esimesest pooltest.

Ornamenditüubi F alla kuuluvad eelmistega kujult sarnased, kuid hundihammasornamendiga kaunistatud hoburaudsöled. Muster paikneb enamasti vaid välistahul (tahv. III, 9). Selle tüübi hoburaudsöled on harilikult tähekujuliste otstea, prismakujuliste otstea sõlg on teada vaid üks (Vändra AI 1921). Kõigi kaare ristlöige on trapetsikujuline. Torkab silma, et alati, kui nõel on säilinud, on see laiakannaline. Harjaga nõelu ei esine, küll on aga üpris tavalline kaare keskmise tahu ning otste pealmiste pindade katmine hõbedaga.

Mõnedel tähekujuliste otstea hoburaudsölgdedel on ornamenditud ainult otsi. Raatvere (AI 5295:90) ning Võõpsu (AI 1661:1) söle puhul lisandub sellele hõbetamine. Kõik need on suuremõõtmelised, kuusnurkse või trapetsikujulise (Raatvere) kaare ristlöikega söled. Ornament otstel koosneb hõbeplateeringusse graveeritud kontsentrilistest ruutudest, mille keskel on silm või ringike. Ornamenditud on ka nõelad, kuid üksnes lihtsate joontega. Otsustades kuju järgi, peaks Võõpsu hoburaudsölg pärinema kas 10. sajandi lõpust või 1000. aasta ümbrusest, Raatvere VIII sepamatusest saadud eksemplar aga 11. sajandi esimesest pooltest.

Nagu näitas ornament, on suuremõõtmelised tähe- ja prismakujuliste otstea hoburaudsöled pärít peamiselt 11. sajandi esimesest pooltest. Osa neist on ka ornamentimata. Üsna kindlasti ei esine 11. sajandi keskpäigast hiljem enam kõrge harjaga sõlenõelu. Hilisviikingiaegsed hoburaudsöletüübidi ise on kasutusel püsinväli, vähemalt kogu 11. sajandi välitel, mooninuppotea hoburaudsöled kuni ajaloolise ajani välja. Pärast viikingiaega pole neid aga enam kuigivõrd ornamenditud. Ka ei ole hilisemad söled enam nii suured. Kaks suhteliselt väikest prismakujuliste ots-

* Oks lehter- või tähtotstea ning arvatavasti kuusnurkse kaare ristlöikega hoburaudsölg on kaarel kaunistatud vist kahekordse siksakiga. Et sõlg paikneb Saaremaa Muuseumi ekspositsioonis, polnud seda võimalik lähemalt vaadelda ning liigitada. Siksakmuster võiks viidata seostele balti aladega.

tega hoburaudsõlge Jõugalt (AI 5100:80) ja Taadikverest (AI 2255:24) võib täie kindlusega dateerida 11. sajandi teise poolde.⁶⁹

Kahe Saaremaa hoburaudsõle ornamendis on põhirõhk pandud mõigaste gruppidele kaare külgedel. Neist teadmata leiukohast saadud eksemplari (AI K 83:19) otsad on tähekujulised, Lümanda sõlest (AI 3822:37) on aga säilinud üksnes kaar. Kaare keskosa ristlõige on mõlemal juhul lame trapets. Esimese sõle kaare kesktahk on hõbetatud, kahe mõikagruppi vahelle moodustub kaldjoontest põiki kuuseoksornament.

Mõikad hoburaudsõle kaarel on Eesti arheoloogilises materjalis haruldased. Selline kaunistamisviis on aga üsna laialt levinud balti aladel ning ka Ojamaal, kus niisuguseid sõlgia dateeritakse 11. sajandiga.⁷⁰

3. KOKKUVÕTE

Enamik siinkäsitletud hoburaudsõlgi on olnud kasutusel üle kogu Eesti territooriumi (joon. 2—6). Mõningaid levikulisi iseärasusi on eeskätt sõlgede kujule tuginedes võimalik siiski välja tuua.

Fassettotstega hoburaudsõled on levinud üle kogu Eesti mandriosa, puuduvad aga täiesti Saaremaal (joon. 3). Põhiosa leidudest on saadud Eesti idapoolmikust. Lehterotstega hoburaudsõlgede juures seevastu on märgatav nende kontsentreerumine Eesti lääne- ja loodeossa⁷¹ (joon. 4). Kaks eksemplari on leitud ka Saaremaalt. Eesti idapoolmikus puuduvad vastavad leiud peaegu täiesti.

Juba kujule tuginedes võib tähekujulisi nuppe pidada välja arenenuks lehtrikujulistest, prismakujulisi aga tüpoloogiliseks jätkuks fassetitud otstete. Niisugusele seosele viitab ka vastavate tüüpide levikualade üldine kokkulangevus. Nagu näha kaardilt, on tähekujuliste otstega hoburaudsõled olnud rohkesti levinud Saaremaal ning Lääne-Eestis, kuigi neid esineb ka Kesk- ja Ida-Eestis (joon. 6). Prismakujuliste otstega hoburaudsõled on aga seevastu kontsentreerunud rohkem Eesti ida- ja keskossa (joon. 5). Nende levikuala kattub üldjoontes fassettotstega hoburaudsõlgede omaga.

Nagu näitab naabermaade materjal, seda kinnitavad aga ka Ida-Eesti varased laibamatused, on hoburaudsõlgi kandnud nii naised kui ka mehed. 10. sajandi suuremõõtmelisi sõlgia peetakse naabermaades laibamatuste põhjal siiski üksnes meeste eheteks. Võib arvata, et kuigi mõningad väiksemad eksemplarid Eestis kuulusid ka naistele (näiteks fassetitud otstega hoburaudsõlg Inju matusest), on hoburaudsõled 10. sajandil olnud ilmselt siiski valdavalt meeste eheteks. Võimalikud on muidugi ka teatud soolised erinevused matmiskommetes. 11. sajandi algul, kui Eestis ilmusid esimesed laibamatused, esines suuremõõtmelisi sõlgia nii meeste kui ka naiste panustena. Seega ei saa välistada võimalust, et siinmail on suuri hoburaudsõlgi kandnud mõlema soo esindajad.

Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgede põhjal võis välja tuua kuus ornamenditüüp, millest A—C kuulusid viikingiaga esimesesse poolde või keskpaika (*ca* 800—1000), D—F aga viikingiaga teise poolde (*ca* 950—1050) (joon. 7). Peaaegu kõik ornamenditüübhid võimaldasid tõmmata paralleelile muudel ehetel, eelkõige käevõrudel esinevate kaunistustega, kusjuures ilmnnes selge ajaline ühtelangevus. Ornamenditüübhid ei langenud

⁶⁹ Врд. Лиги П. Об исследовании водских курганов в Иыуга. — Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1982, 31, № 4, lk. 386—387.

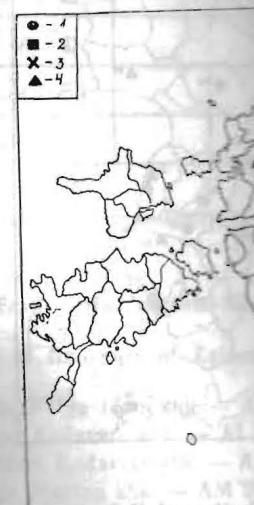
⁷⁰ Volkaitė-Kulikauskienė, R. Lietuviai IX—XII amžiais, lk. 161—164; Carlsson, A. Vikingatida ringspänner, lk. 25—26, 29.

⁷¹ Lisaks ühele Adiste hoburaudsõlele on sellele kaardile kantud tinglikult ka üks Nõuni kalmest saadud leid, mis kujutab enesest üksnes hoburaudsõle kaareosa, mis on kaunistatud C-tüüpiga ornamendiga. Kaare kuusnurkse läbilöike ning sõle suuruse järgi otsustades on nupud olnud kas lehtrikujulised või massiivsed fassetitud.

jaanika muinasaegsete lääpimist. Hoburaudsõletüüpide esinemisest, kui seni arvatuks läpploogiasse tervikute läbilöök, kuhu oleksid mõlemate tüübhid, eeskätt rullfassetit, hooleks.

Joon. 2. Eesti viikingiaegsete ruumilise levikuna. Distribution of Estonian Viking Age ornaments. Decoration of B-style ornaments.

Joon. 3. Eesti fassettotstega hõbedasid. Distribution of B-style ornaments.

) ja Taadikverest (AI 2255:24) i teise poolde.⁶⁹ endis on põhirõhk pandud mõidmata leiuohast saadud eksemp-Lümanda sõlest (AI 3822:37) on ristlöige on mõlemal juhul lame õbetatud, kahe mõikagruppi vahel nament. arheologilises materjalis harul- isna laialt levinud balti aladel ateritakse 11. sajandiga.⁷⁰

ÖTE

n olnud kasutusel üle kogu Eesti ikulisi iseärasusi on eeskätt sõlja tuua. nud üle kogu Eesti mandriosa,). Põhiosa leidudest on saadud raudsõlgede juures seevastu on lääne- ja loodeossa⁷¹ (joon. 4). t. Eesti idapoolmikus puuduvad si nuppe pidada välja arenenuks poloogiliseks jätkuks fassetitud avate tüüpide levikualade üldine tähekujuliste otstega hoburaudning Lääne-Eestis, kuigi neid Prismakujuliste otstega hobu- nud rohkem Eesti ida- ja kesk- üldjoontes fassettotstega hobu-

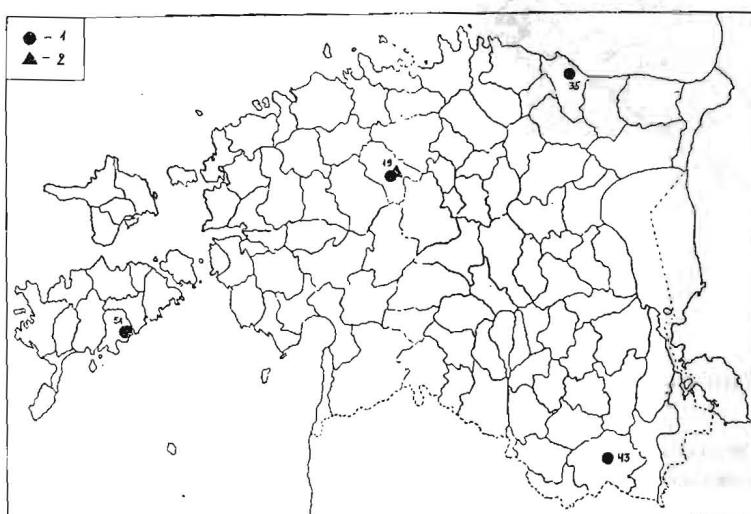
eda kinnitavad aga ka Ida-Eesti andnud nii naised kui ka mehed. kse naabermaades laibamatuste arvata, et kuigi mõningad väikstele (näiteks fassetitud otstega sõled 10. sajandil olnud ilmselt on muidugi ka teatud soolised algul, kui Eestis ilmusid esimesõlgi nii meeste kui ka naiste ust, et siinmail on suuri hobu-

põhjal võis välja tuua kuus viikingiaja esimesse poolde või viikingiaja teise poolde (*ca* 950— ditüübidi võimaldasid tömmata rüdel esinevate kaunistustega, s. Ornamentitüübidi ei langenud

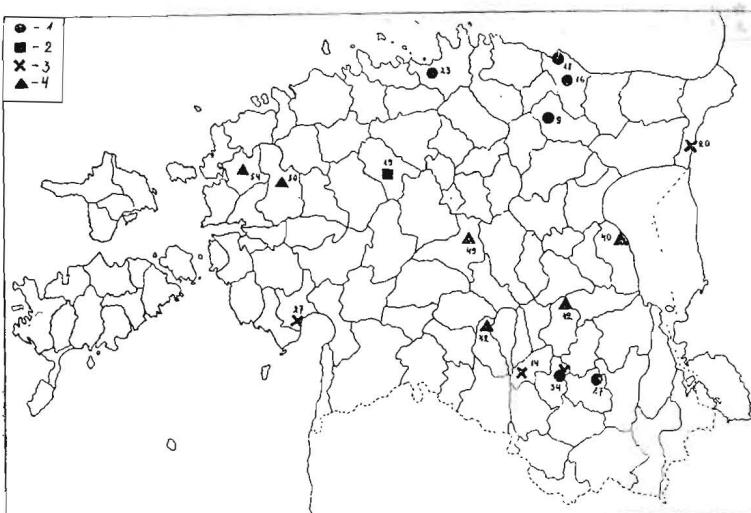
анов в Рыуга. — Изв. АН ЭССР.

amžais, lk. 161—164; Carlsson, A. ardile kantud tinglikult ka üks Nõuni hoburaudsõle kaareosa, mis on kau- se läbilõike ning sõle suuruse järgi õi massiivsed fassetitud.

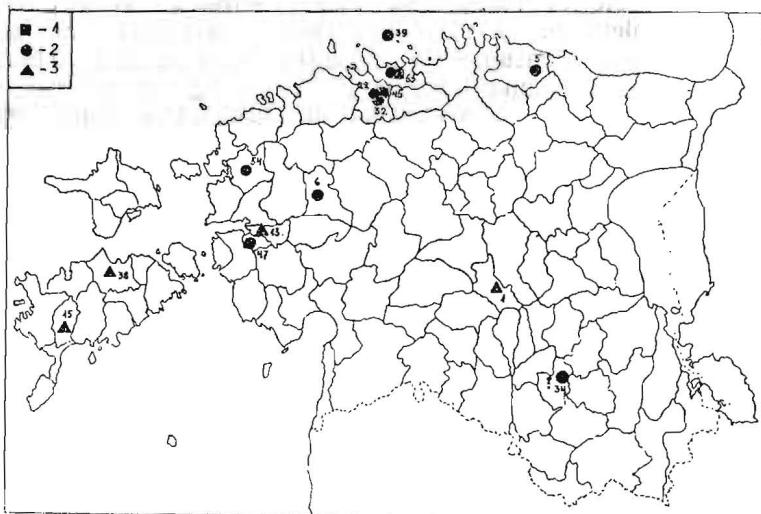
kokku morfoloogiliste tüüpidega, kuigi selgeid seoseid võis esile tuua. Mitmeid hoburaudsõletüüpe osutus võimalikuks dateerida varasematesse sajanditesse, kui seni arvatud, ning seega tuua selgust Eesti hoburaudsõlgede tüpoloogiasse tervikuna. Täpsem Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgede käsitlus, kuhu oleksid haaratud ka siin osalt välja jäänud ornamen-timata tüübidi, eeskätt rullotstega hoburaudsõled, jäägu edaspidise uuri-mistöö hooleks.

Joon. 2. Eesti viikingiaegsete rullotstega ornamenditud hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian Viking Age decorated penannular brooches with rolled terminals.
1 B-tüüpi ornament. Decoration of B-group; 2 C-tüüpi ornament. Decoration of C-group.

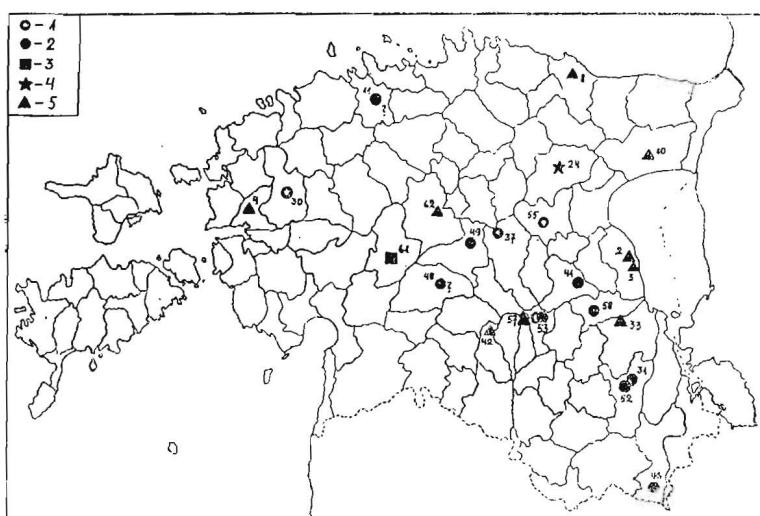

Joon. 3. Eesti fassettotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian massive penannular brooches with faceted terminals.
1 A-tüüpi ornament ja selle variandid. Decoration of A-group with its variants; 2 B-tüüpi ornament. Decoration of B-group; 3 C-tüüpi ornament. Decoration of C-group; 4 orna- mentimata. Without decoration.

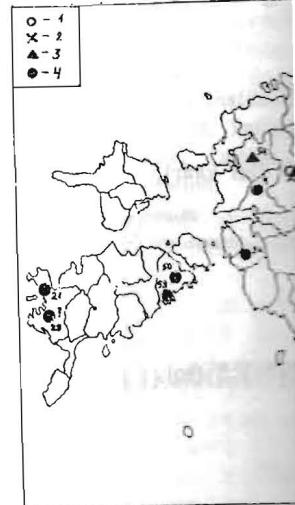
Joon. 4. Eesti lehterotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian penannular brooches with star-shaped terminals.

1 A-tüüpi ornament. Decoration of A-group; 2 C-tüüpi ornament. Decoration of C-group; 3 ornamentimata. Without decoration.

Joon. 5. Eesti prismaotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian penannular brooches with prism-shaped terminals.

1 D-tüüpi ning D/E-tüüpi ornament. Decoration of D- and D/E-group; 2 E-tüüpi ornament. Decoration of E-group; 3 F-tüüpi ornament. Decoration of F-group; 4 Laekvere hoburaudsõlg. The brooch of Laekvere (AI 3778:1); 5 ornamentimata või ainult hõbetaud. Without decoration or only silver-plated.

Joon. 6. Eesti tähtotstega hoburaudsõlgede levik. Distribution of Estonian hoburaudsõlgede with star-shaped terminals.

1 D-tüüpi ornament. Decoration of D-group; 2 F-tüüpi ornament. Decoration of F-group; 3 ornamentimata. Without decoration.

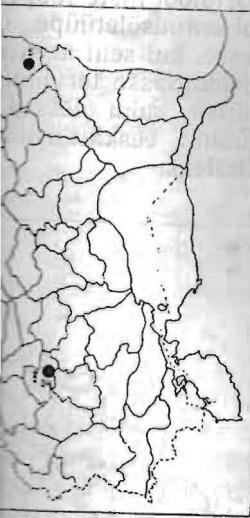
	600	700
TÜÜP A	—	—
TÜÜP B	—	—
TÜÜP C	—	—
TÜÜP D	—	—
TÜÜP E	—	—
TÜÜP F	—	—

Joon. 7. Ornamentitüüpid.

Eesti viikingiaegsete hoburaudsõlgede levik

List of findspots of Estorian Viking Age brooches

1. Adiste, Kolga-Jaani khh. — AI 3778:1
2. Alasoo, Kodavere khh. — AI 3778:1
3. Alatskivi, Kodavere khh. — AI 3778:1
4. Ehmja, Martna khh. — AM 55:1
5. Essu, Haljala khh. — AM 83:1
6. Haimre, Märjamaa khh. — AI 3778:1
7. Höbeda, Kadrina khh. — AM 3778:1
8. Iila, Viru-Nigula khh. — AI 3778:1
9. Inju, Viru-Jaagupi khh. — AI 3778:1
10. Jõuga, Iisaku khh. — AI 5100 (po)
11. Jüri khh. — AI 3110 (po)

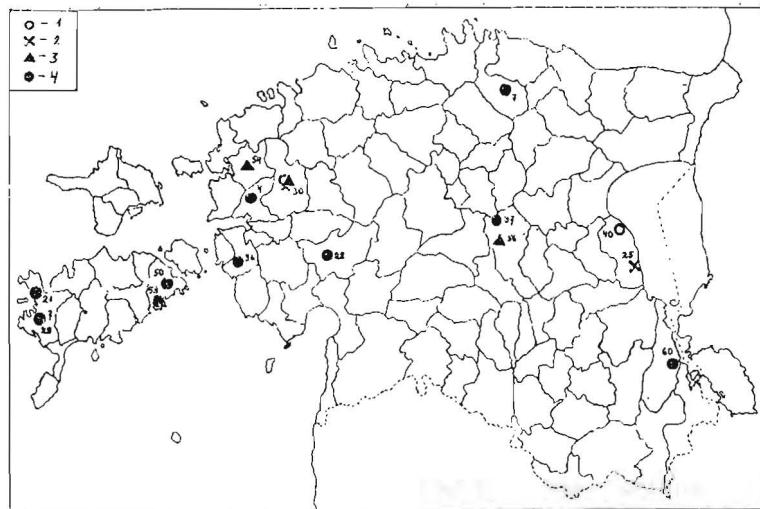
Distribution of Estonian penannular brooches.

Ornament. Decoration of C-group;

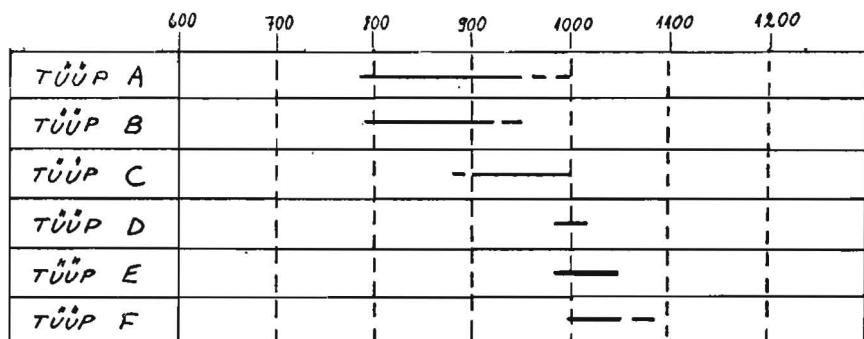
Distribution of Estonian penannular brooches.

1 D/E-group; 2 E-tüüpi ornament. Decoration of F-group; 4 Laekvere ornamentimata või ainult hõbeta-

Joon. 6. Eesti tähtotstega hoburaudsölgede levik. Distribution of Estonian penannular brooches with star-shaped terminals.

1 D-tüüpi ornament. Decoration of D-group; 2 E-tüüpi ornament. Decoration of E-group; 3 F-tüüpi ornament. Decoration of F-group; 4 teist laadi ornamentimata. Different decoration or without decoration.

Joon. 7. Ornamenditüüpide dateeringud. Dating of ornamental groups.

Eesti viikinglaegsete hoburaudsölgede leiukohtade nimekiri (joon. 2–6)

List of findspots of Estonian Viking-Age penannular brooches (Figs. 2–6)

1. Adiste, Kolga-Jaani khk. — AI 3109 (lo)
2. Alasoo, Kodavere khk. — AI 3917 (po)
3. Alatskivi, Kodavere khk. — AI 2053:2 (po)
4. Ehmja, Martna khk. — AM 554:250, 803 (to)
5. Essu, Haljala khk. — AM 83:19 (lo)
6. Haimre, Märjamaa khk. — AI 3614:2/6/11 (lo)
7. Höbeda, Kadrina khk. — AM 349:170 (to)
8. Iila, Viru-Nigula khk. — AI 3358:316 (po)
9. Inju, Viru-Jaagupi khk. — AI 570:3 (fo)
10. Jõuga, Iisaku khk. — AI 5100:80 (po)
11. Jüri khk. — AI 3110 (po)

12. Kardla, Nõo khh. — AI 3302 (fo)
  13. Kirbla kirikaed — AI 2643:156, 355 (lo)
  14. Kivivare, Rõngu khh. — AI 4726:457 (fo)
  15. Kogula, Kärla khh. — AI K 29:49 (lo)
  16. Kohala, Viru-Nigula khh. — RM 3079/A 51:6, 7 (fo)
  17. Krootuse, Kanepi khh. — AI 2451:1 (fo)
  18. Kunda, Viru-Nigula khh. — AI 2643:353 (fo)
  19. Kunilepa (Palupera), Juuru khh. — AI 2483:1, 2 (lai kaar), 3, 4, 6, 7, 9, 10, 14, 15 (ro), 11 (fo)
  20. Kuningaküla, Vaivara khh. — AI 3763 (fo)
  21. Kurevere, Kihelkonna khh. — AI 2000:1 (to)
  22. Kurna, Jüri khh. — AM 30:37 (lo)
  23. Kuusalu III asula — AI 5043:563 (fo)
  24. Laekvere, Simuna khh. — AI 3778:1 (po)
  25. Lahemaa, Kodavere khh. — AI 4976:91 (?), AI 4978 V:8 (to)
  26. Lihuküla, Pärnu-Jaagupi khh. — PäMu A 2370 (to)
  27. Lindi, Audru khh. — PäMu 12681 (fo)
  28. Linnamäe, Pärnu-Jaagupi khh. — AM 491:500 (to)
  29. Lümanda, Kihelkonna khh. — AI 3822:37 (to?)
  30. Maidla, Kullamaa khh. — AM 557:376 (fo), AM 580:1368 (fo), 1538, 2339, 2829, 2852 (to), 4509 (po)
  31. Metste, Põlva khh. — AI 1947:3 (po)
  32. Mõisaküla, Jüri khh. — AI 2602:8 (lo)
  33. Mäksa, Võnnu khh. — AI 3794 (po)
  34. Nõuni, Otepää khh. — AI 5844:14, 40 (fo), 17 (?)
  35. Pada I asula, Viru-Nigula khh. — AI 5082:447 (ro)
  36. Pajumaa, Karuse khh. — AM 134:2 (to)
  37. Pajusi, Põltsamaa khh. — AI 1871:7 (to), AI 1999:7 (po)
  38. Pamma, Karja khh. — AI 2501:5 (lo)
  39. Prangli saar, Jõelähtme khh. — AI 4766:2 (lo)
  40. Raatvere, Kodavere khh. — AI 5295:62 (fo), 90, 147 (to)
  41. Raigastvere, Äksi khh. — AI 5343 (po)
  42. Riuma, Tarvastu khh. — AI 1207:44 (fo), 67 (po)
  43. Rõuge asula — AI 4100:2584 (ro)
  44. Saaremaa — AI K 83:19 (to)
  45. Seli, Jüri khh. — AM 421:1 (lo)
  46. Siksali, Västseliina khh. — AI 5101:985 (po)
  47. Sipa, Lihula khh. — 479:3 (lo)
  48. Suure-Jaani khh. — AI 2643:160 (po)
  49. Taadikvere, Pilistvere khh. — AI 2255:74 (fo), 24, 110a (po)
  50. Tornimäe, Pöide khh. — AI K 8:7 (to)
  51. Tölluste, Püha khh. — AI 3822:430 (ro)
  52. Tänassilma, Põlva khh. — AI 2524:69 (po)
  53. Ulila, Puhja khh. — AI 2839:1, 2 (po)
  54. Uugla, Lääne-Nigula khh. — AM 549:1 (lo), AM 500:360 (to)
  55. Vaimastvere, Laiuse khh. — AI 4994:1 (po)
  56. Vana-Põltsamaa vald, Põltsamaa khh. — AI 2743:1 (lo)
  57. Verevi, Rannu khh. — AI 2817:287, 376 (po)
  58. Vesneri, Tartu-Maarja khh. — AI 2248:1 (po)
  59. Viltina, Pöide khh. — AI 3884:1820 (to)
  60. Võõpsu, Räpina khh. — AI 1661:1 (to)
  61. Vändra — AI 1921 (po)
  62. Väätsa, Türi khh. — AI 1994:25 (po)
  63. Jõelähtme — kaks lõhutud kalmest hiljuti leitud lehtrikujuliste otstega hoburaudsõlge, asuvad Ajaloomuuseumis Tallinnas.
- Leiukoht teadmata — SM 87/A 91 (to), SM ? (to), SM 86/A 93 (to)

Asutused

- AI — Eesti TA Ajaloo Instituud
arheoloogiakogud, Tallinn
AM — Ajaloomuuseum, Tallinn
RM — Rakvere Muuseum
PäM — Pärnu Muuseum
SM — Saaremaa Muuseum, Kressaare

ESTONIAN VIKING-AGE

Up to now, the decoration has remained uninvestigated of those of the first half of the

The decoration of the brooches used were widespread, and were almost exactly the same.

In this study, 67 Estonian finds from the Viking Age have been discovered. They do not correspond to the broad shape of their terminals.

The first ornamental group consists of miniature geometrical patterns. Circular brooches with massive heads decorated this way (Plates 1, 2). Belonging to this group are not too big. From the neighbouring countries, they can be compared with similar finds from the Viking Age, about 800—950.

To the A-group also belong the so-called 'ring brooches' (Plate 1, 1, 2). Such finds are known mainly in Finland and have been found in Sweden.

Ornamental group B consists of the so-called 'ring brooches' from Estonia. They usually have a circular head decorated with new-moon-shaped marks that are divided into three segments (Fig. 3—6). Such a decoration was widespread in Scandinavia and in the British Isles. In Estonia it was rather rare, and there are only a few finds. Many more bracelets of this type have been found in Sweden.

Quite a lot of Viking-Age finds belong to the second ornamental group — groups of rings, wave-lines or deeply embossed patterns. The head of the ring brooches on the hoop is divided into three segments. This group includes mostly penannular brooches, but also some specimens with more complex patterns. The size of the brooches is conspicuously large. Decades before the tenth century, mostly to the second half of the ninth century, they were made of silver.

From the typical penannular brooches (Fig. 1, 1—4) it was developed a new type of penannular brooches (Fig. 1, 5—7) that were made of silver and gold.

LÜHENDID

Asutused

- AI — Eesti TA Ajaloo Instituudi arheoloogiakogud, Tallinn
AM — Ajaloomuuseum, Tallinn
RM — Rakvere Muuseum
PÄM — Pärnu Muuseum
SM — Saaremaa Muuseum, Kuressaare

Hoburaudsõlgede otsanuppude tüübid

- fo — fassettotsad (faceted terminals)
lo — lehterotsad (funnel-shaped terminals)
po — prismaotsad (prism-shaped terminals)
ro — rullotsad (rolled terminals)
to — tähtotsad (star-shaped terminals)

(lai kaar), 3, 4, 6, 7, 9, 10, 14,

78 V:8 (to)

ESTONIAN VIKING-AGE PENANNULAR BROOCHES AND THEIR DECORATION

Marika MÄGI-LÖUGAS

Up to now, the decoration of Estonian Viking-Age penannular brooches has remained uninvestigated. Also their typology is not clear, particularly of those of the first half of the Viking Age.

The decoration of the brooches is not really local. Most of the patterns used were widespread, and sometimes the specimens decorated like that were almost exactly the same as those found in the neighbouring countries.

In this study, 67 Estonian decorated penannular brooches belonging to the Viking Age have been divided into six ornamental groups (A—E) that do not correspond to the brooch-types described in accordance with the shape of their terminals.

The first ornamental group — group A — consists of patterns made up of miniature geometrical motifs, mostly triangles. It is mostly penannular brooches with massive faceted terminals (Fig. 1, 2, 3) that were decorated this way (Plates I, 1—4, 6, 7; II, 1). The brooches belonging to this group are not too big in size. According to parallels with the neighbouring countries, they can be dated back to the first half of the Viking Age, about 800—950.

To the A-group also belong two early penannular brooches from Kuni-lepä (Plate I, 1, 2). Such brooches have been found, beside Estonia, mainly in Finland and have been dated back to 800.

Ornamental group B consists of only a few penannular brooches in Estonia. They usually have rolled terminals. The pattern is formed of new-moon-shaped marks that form something like a wave-line (Plate II, 3—6). Such a decoration was quite widely spread in the other countries. In Estonia it was rather rare, occurring only on one bracelet with thickening ends. Many more bracelets have been decorated this way in Finland.

Quite a lot of Viking-Age penannular brooches belong to the next ornamental group — group C. The patterns consist of rows of small rings, wave-lines or deeply engraved lines. It is typical that the decoration on the hoop is divided into three or four groups (Plate III, 1—5). It was mostly penannular brooches with funnel-shaped terminals (Fig. 1, 4), yet also some specimens with massive faceted terminals, that were decorated with these patterns. The size of all the brooches belonging to this group is conspicuously large. Decoration of group C can be dated to the 10th century, mostly to the second half of it.

From the typical penannular brooches of the late Viking Age (950—1050) it was brooches with the so-called star- and prism-shaped terminals (Fig. 1, 5—7) that were decorated at all. Their size continues to be large.

lehtrikujuliste otstega hoburaud-

I 86/A 93 (to)

Type D specimens look like those belonging to type C because of the similar rows of small rings in their patterns. Anyway, the location of their decoration is different: the rows of rings run continuously along the hoop (Plate III, 6). D-type brooches can be dated back to around 1000 or to the first half of the 11th century.

The next one — E-group — is characterized by typical steps with which the ornamental lines have been divided into parts (Plate III, 7, 8); only the outer facets of the hoops are decorated.

The last ornamental group of the penannular brooches — group F — consists of a simple pattern of rows of triangles on the outer facets of their hoops (Plate III, 9).

Their study also deals with the specification of the typology of penannular brooches according to the shape of their terminals. So, brooches with faceted terminals have been divided into two groups that have clear temporal difference — massive-faceted (Fig. 1, 2, 3) and small-faceted (Fig. 1, 8) terminals. Since now, these two groups will be regarded as belonging together in Estonia. The same has been done with funnel-shaped terminals (Fig. 1, 4), where a group of the so-called star-shaped terminals (Fig. 1, 5) has been distinguished. The last ones have usually been treated together both in Estonia and in the archaeological literature of the neighbouring countries.

The distribution of the penannular brooches discussed in this study can be seen in distribution maps (Figs. 2—6). Lots of their types have been equally spread all over Estonia. It is only possible to point out that penannular brooches with star-shaped terminals have been more densely found in Saaremaa and West Estonia (Fig. 6), whereas brooches with prism-shaped terminals are typical of the eastern part of Estonia (Fig. 5). Any distribution differences according to the decoration of the penannular brooches have not been noted.

ЭСТОНСКИЕ ПОДКОВООБРАЗНЫЕ ФИБУЛЫ ЭПОХИ ВИКИНГОВ И ИХ ОРНАМЕНТЫ

Марика МЯГИ-ЛЫУГАС

В статье описаны 67 подковообразных фибул эпохи викингов (800—1050) и по их орнаментам распределены на шесть типов.

Тип А (табл. I) — мелкие треугольники или иные геометрические элементы, глубоко втиснутые в поверхность предмета. Такой орнамент обычен на фибулах с массивными гранчатыми или спиральными головками.

Тип В (табл. II, 4—6) — лунообразные штампы, встречается главным образом на фибулах со спиральными головками.

Тип С (табл. II, 1—3; табл. III, 1—5) — волнистые линии или ряды из мелких кружков, расположенные на фибулах группами. Таким же орнаментом украшали браслеты 10 в. Фибулы с таким рисунком имеют, как правило, массивные и гранчатые или воронкообразные головки.

Поздневикинговые орнаменты подразделены тоже на три типа. Тип Д — мелкие кружки (табл. III, 6), тип Е — ступенчатые линии (табл. III, 8, 10) и тип F — «волчий зуб» (табл. III, 9). Такие орнаменты нанесены на внешнюю грань дужки фибул с ромбическими и призматическими головками. Иногда рисунок покрывает и основание булавки, зачастую имеющее высокий гребень.

В статье уточнены типология, разработанная на основе форм головок фибул, в частности фибул с массивными и маленькими гранчатыми и воронкообразными головками (рис. 1), распространение по Эстонии всех перечисленных типов подковообразных фибул (рис. 2—6), а также их датировки (рис. 7).